

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

СОЛИҲОВА ҲАНИФАХОН

**УЙҒУР ДОСТОНЧИЛИГИ ВА НАСРИ ТАРАҚҚИЁТИДА АЛИШЕР НАВОИЙ
«ХАМСА»СИНИНГ ЎРНИ**

АНДИЖОН – 2004

КИРИШ

Уйғур адабиёти, жаҳоннинг ҳамма адабиётларида бўлганидек, асрлар давомида ўзига хос анъаналарига сайқал бериб ривожланиб келди. Шарқий Туркистоннинг Кошғар, Ёркент, Хўтан ва Урумчи каби катта нуфузга эга бўлган маданий-адабий марказларида сўз санъатининг равнақи билан уйғур адабиётининг кўплаб мумтоз анъаналари шаклланди ва улар авлоддан-авлодга ўтиб, нодир бадий обидаларда ўзини намоён қилиб турибди.

Уйғур адабиёти ўз тарихи давомида жаҳон адабиёти билан ҳамдам бўлиб яшади ва энг аввало, бир томондан қўшни туркий халқларнинг адабиётлари билан, иккинчи томондан эса, форс ва араб адабиётлари билан ўзаро алоқада бўлди. Ўрни-ўрни билан ўзининг мумтоз анъаналари билан уларга ижобий таъсир кўрсатди, ўз навбатида уларнинг ижодий тажрибаларидан, ҳаётбахш бадий тафаккур хазинасидан баҳраманд бўлди. Уйғур адабиётига тарихан яқин турган, ўзининг илк даврларида муштараклик босқичларида ҳамроҳ бўлган, кейинча ҳам фаол ўзаро алоқаларни изчил давом эттирган адабиёт – бу ўзбек адабиётидир. Уйғур ва ўзбек адабиётлари ўртасида халқларимизнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига яқинлигига асосланган алоқалар даврларнинг ўтиши билан янги-янги шакллар касб этди. Даҳо сўз санъаткорлари одатда ўз ижодлари билан бундай алоқаларнинг самарадорлигига раҳнамолик қиладилар. Ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий ўз асарлари билан ўзбек-уйғур адабий алоқаларининг равнақида ана шундай назокатли ўрин тутган улуғ бир сиймодир. Профессор М.Е.Маловнинг иборалари билан айтганда, Навоий ўз асарлари билан XV асрдан эътиборан, Хуросон ва Марказий Осиёдаги туркий тилдаги адабиётнинг Шарққа қараб одим отишида ва кенг ёйилишида воситачилик ролини ўйнади¹. Бу фақат уйғур ижодкорлари учунгина ижобий ҳодиса бўлиб қолмай, кенг уйғур китобхонлари учун ҳам маънавиятнинг бойиши, Шарқдаги бошқа маданиятлар билан алоқаларнинг янги босқичга кўтарилиши даври ҳам эди.

Алишер Навоий, бир томондан, туркий халқлар оғзаки ижодиёти ва Аҳмад Яссавий, Лутфий, Атоий каби сўз санъаткорлари меросларига хос ҳамма фазилатларни давом эттириш, ривожлантириш, иккинчи томондан эса, Шарқ адабиётининг мумтоз намоёндалари сифатида шуҳрат қозонган Низомий, Ҳусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий сиймоларига маънан яқинлашиш билан адабий тафаккур оламининг синовларида комиллик касб этган ижодкордир, туркий халқларнинг ўй-фикрлари, орзу-умидларини куйлаган гуманист қалам соҳибидир.

¹ Малов С.Е. Мир Алишера Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Восточной Азии. Изв.АН СССР.-М., 1947. Т. IV. –С. 480.

Алишер Навоий ўз асарлари билан ўзбек адабиётининг нуфузини бениҳоя даражада оширди. Унинг Шарқ адабиётлари қаторидаги ўрнини юқори поғонага кўтарди. Она тилидаги адабиётга мумтоз «Хамса» анъанасини олиб кирди. Шоирнинг «Хазойинул-маоний» мажмуасини ташкил этган девонларига кирган лирикаси, хусусан «Хамса» дostonлари воситасида ўзбек адабиётида умумбашарий ғоялар кенг ўрин ола бошлади. Ислom дини ва тасаввуфнинг олам ва одамни тушунишдаги таълимотининг туркий адабиётлардаги теран талқинлари ҳам Навоий томонидан ўрнатилган даражасида кўрсатиб берилди. Навоий асарлари ўзининг ана шу ғоявий-бадiiй мундарижаси билан ўз навбатида бошқа туркий халқлар ўртасида жуда эрта тарқалди ва шуҳрат тутди. Туркий халқларининг сўз санъаткорлари Алишер Навоийни туркий тил ва бу тилдаги адабиёт учун курашувчиларнинг сарвари сифатида танидилар. Шоирнинг асарларида ўз руҳий оламини, адибнинг қаҳрамонларида ўз орзу-умидларини кўрдилар. Навоийнинг ижодий юксаклиги бадiiй сўз соҳиблари учун орзудаги бир мезон бўлиб қолди. Шу боис Навоий маҳоратини ўрганиш, ҳаёт ҳодисаларини, жамиятнинг қувонч ва ташвишларини навоиёна қаламга олиш сўз санъаткорларининг эстетик қарашларига тобора кўпроқ сингиб борди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоийнинг ижод тажрибаларидан ўрганишда уйғур шоирлари фаоллик кўрсатдилар. XVI асрда яшаган адабиёт ҳомийси Абдурашидхондан бошлаб XIX аср шоири Билол Нозимгача Навоийнинг маҳорат мактабига мурожаат қилиш изчил бир жараён сифатида кечди. Бироқ уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига мурожаат этиши бошқалардан нусха олиш ҳам; тақлид ҳам эмас эди. Аслида Навоийга мурожаат қилиш жаҳон адабиёти тажрибасида бўлганидек, даҳолардан ўрганиш, уларнинг ижодий тажрибаларидан баҳра олиб, янги ижодий кашфиётларга қўл уришни билдирар эди. Қолаверса, Навоийга мурожаат этиш устоз анъаналарини давом эттириш қобилиятига эга бўлган ижодкорларни ҳам талаб қилар эди. Уйғур адабиётида ана шу шарт-шароитлар мавжуд бўлиб, унинг Ҳиркатий, Низорий, Ғарибий, Залилий, Муҳаммад Содик Қошғарий каби намояндалари Шарқ адабиётининг билимдонлари сифатида танилган, Шарқ адабиётидаги анъаналар ва кашфиётлар мактабини ўтаган санъаткорлар эдилар. Шу боисдан улар Навоийнинг лирик меросига ҳам, «Хамса» дostonлари мавзуларига ҳам ижодий ёндашиб, уйғур адабиётининг ўз Фарҳоди, Мажнунни, Баҳроми ва Искандарларини яратиш ниятида бўлдилар ва бунга муваффақият билан эришдилар. Уйғур адабиёти тарихини изчил ўрганиш, унинг асрлар қаърида қолиб кетган саҳифаларини янгидан кашф этиш бунга яққол кўрсатиб турибди. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарида Қошғарда тартиб берилган, ўз мундарижасига кўра истеъдодли уйғур шоирлари Абдурахим Низорий, Турди Ғарибий ва Наврўзохун Зиёийларнинг асарларидан таркиб

топган ва шартли равишда «Муҳаббат дostonлари» деб аталиб келинаётган мажмуа қўлёзмасининг кенг китобхонлар оммасига маълум бўлиши билан уйғур адабиётининг тарихан жуда катта мавқеи яна бир мартаба аён бўлди². Уйғур адабиётининг Шарқдаги бошқа адабиётлар, биринчи навбатда ўзбек адабиёти, унинг улуғ намояндаси Алишер Навоий ижоди билан алоқасига оид янги саҳифалар очилди. Шунга кўра ҳам «Навоий ва уйғур адабиёти» мавзусининг камрови кенг, муаммолари кўп, уларни муқоясали таҳлил йўли билан ўрганишни давом эттириш адабиёт тарихчиси учун уйғур ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг шакл ва усуллари, адабий алоқаларнинг қонуниятлари, адабий услублар, шоирлар оламидаги янгиликларнинг хусусиятларига оид муҳим материал беради.

Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида мазкур мавзу кўпдан буён тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. Уларнинг ечимига С.Малов, А.Зиёй, М.Ҳамраев, Ю.Мухлисов, У.Маматохунов, С.Эркинов, Р.Қодирий, Ш.Умар, В.Ғупур, А.Ҳусайн, Т.Алиев, С.Муллаулов, Л.Рўзиева, И.Имиров, К.Ҳасанов, Л.Райҳонов каби тадқиқотчилар муносиб ҳисса қўшдилар. Бу йўналишда уйғур адабиётида Навоий анъаналари масалаларини тадқиқ этган М.Ҳамроев, Ю.Мухлисов, Р.Қодирий, И.Рўзиева ва Л.Райҳоновларнинг илмий ишларини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Бу хусусда уйғур олимлари жамоаси томонидан яратилган «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи», «Уйғур классик тезислари» каби китобларда ҳам илмий аҳамиятга молик хулосалар баён қилинганлигини қайд этиш лозим³.

Филология фанлари номзоди Р. Қодирий уйғур шоирлари учун «Навоийнинг ўлмас асарлари бир неча асрлар давомида маҳорат сирларини ўрганадиган адабий мактаб бўлиб хизмат қилди»⁴, - деб ёзади. Филология фанлари доктори М.Ҳамраев эса Навоий ижодининг уйғур шоирларига ижобий таъсири хусусида сўз очиб, унинг икки йўлбилан давом этганлигини таъкидлайди. Унинг бири- уйғур классикларининг улуғ шоирдан сўз санъати билимларини ўрганишлари, иккинчиси, уларнинг Навоий асарларининг мавзу ва сюжетларига мурожаат қилишларида кўринадиган фикрни илгари суради⁵. Ушбу хулоса гарчи уйғур ва ўзбек адабий алоқаларининг ҳамма шакллари камраб олмаса-да, моҳиятан масалага холис ёндашувдир.

² «Муҳаббат дostonлари» мажмуасининг қўлёзмалари таснифи, ундан ўрин олган асарларнинг жанр хусусиятлари ва мундарижаси масалалари уйғур адабиётшунослигида муфассал ўрганилганлигини кўзда тутиб, у ҳақда махсус тўхталмадик. Қўлёзма ҳақидаги маълумот учун қаранг: Мухлисов Ю. Уйғур классик қолязмаларининг каталоги. — Урумчи, 1956; Эсирлар ва эсэрлар. — Алмута, 1973; Мутинов А. Описание уйғурских рукописей Института народов Азии. — М., 1962; Розиева Низорий ижадида Навоий традицияси. Тўплам; Уйғур эдебиятидики традиция ва наваторлуқ маселлари. — Алмута, 1976. Эршиддинов Б. Уйғур классикари ижадийиғида дастан жанри. — Алмута, 1988.

³ Уйғур адабийитинин қисқиче тарихи. — Алмута, 1983.

⁴ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос», 1968. 1 — китоб, 52 — бет.

⁵ Ҳамраев М. Веков неумирающая слова. — Алма — ата, 1969. — С.21.

Уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига муносабати хусусида Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, У.Маматохунов каби бир қатор уйғур олимларининг асарларида ҳам муҳим фикрлар ўртага ташланган⁶. Хусусан Ю.Мухлисов «Асрлар ва асарлар» монографиясида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий назмиёти билан муқоясаси асносида адабий алоқаларнинг характери ва оқибат самаралари ҳақидаги кузатишлари билан илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортди. Ю.Мухлисов ўз тадқиқотида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», Ғарибий «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonларида Навоий анъаналарига асосланадилар, бироқ ўз олдиларига қўйган ижодий мақсадларидан келиб чиқиб, асар воқеаларини мухтасарлаштириш, айна пайтда унинг тўқимасига ўз янгиликларини сингдириш йўлидан борадилар деганда ҳақдир⁷.

Абдураҳим Низорий ижодини ворисийлик ва новаторлик нуқтаи назаридан махсус тадқиқ этган филология фанлари номзоди Д.Рўзиева ҳам «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида Навоий анъаналарининг ўрни хусусида Ю.Мухлисовга ҳамфикрдир. Низорий юқорида эсланган асарларида ҳақиқатдан ҳам дастлаб Алишер Навоий дostonлари анъаналарига асосланади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ўрни-ўрни билан Навоийнинг номи ва унинг дostonи воқеаларининг эсланиши ҳам шундан гувоҳлик беради. Д.Рўзиева «Алишер Навоий традициялари Абдураҳим Низорий ижодида» мавзуида 1974 йилда Тошкентда ҳимоя этган номзодлик диссертациясида, шунингдек Тошкент, Олма-ота, Шинжон автоном районида чоп этилган мақолаларида бу фикрни далиллаб берган⁸. 1992 йилда «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг ўрни ва аҳамияти» мавзусида яна бир илмий иш юзага келди. Д.Райҳоновнинг ушбу номзодлик диссертацияси ва диссертация мавзуи юзасидан чоп этилган мақолаларида Шарқий Туркистонда Алишер Навоий асарларининг тарқалиш ҳудудлари, Навоийнинг лирик ва лиро-эпик асарларининг ХУП-ХИХ аср уйғур шоирлари ижодларига таъсири каби масалалар хусусида баҳс этилади. Д.Райҳоновнинг тадқиқоти ҳали адабиётшуносликда кам ўрганилган Маҳмуд Қори, Мулла

⁶ Мухлисов Й. Эсирлир ва эсэрлир. — Алмута, 1973. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. — Т., 1960; Муллаудов С. Тарихий дастанлар. — Тўплам: Уйғур адабияти ва фольклоридаки жанрлар. — Алмута, 1980; Ҳамраев М. Тарих, назария, мапарэт. — Алмута, 1964; Райханов Л. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров. АҚД. — Алмута, 1992; Эршидинов Б. Уйғур классиклари ижадийитидэ дастан жанри. — Алмута, 1985; Тўплам: Уйғур эдебиятидики традиция ва новаторлуқ масилилирига доир. — Алмута, 1970.

⁷ Мухлисов Ю. Эсирлар ва эсэрлэр. — Алмута, «Наука», 1973. 84 — бет.

⁸ Рўзиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдураҳим Низорий ижодида. Номз. Дисс. Қўлёзма. ЎзФА асосий кутубхонаси. Шифр: РД 3572. Шунингдек қаранг: Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи. «Адабий мерос». 1971, 2 — китоб; Низорий дostonлари. Низорий. Дostonлар тўпламига сўзбоши. — Т., Адабиёт ва санъат, 1970.

Сиддиқ Ёркандий, Мулла Барот ва Арший каби уйғур шоирлари меросларига асосланиши билан диққатга лойиқдир⁹.

Кейинги йилларда уйғур олими Б.Аршидиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» номли монографияси босилиб чикди. Ушуб тадқиқотда уйғур адабиётитарихида катта ўринга эга бўлган «Муҳаббат дostonлари»нинг қўлёмаси ҳақидаги маълумотлардан бошлаб, мажмуотдан ўрин олган асарларнинг жанр хусусиятлари, ғоявий-бадий мундарижаси масалаларигача баҳс этишга ҳаракат қилади. Шу жараёнда муаллиф «Муҳаббат дostonлари»нинг манбалари деб аталган сарлавҳа остида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (Низорий), «Шоҳ Баҳром ва Дилором» (Ғарибий) дostonларининг илмда мавжуд баҳоланишига жиддий бир эътироз билан чиқади. Б.Аршидинов бу китобининг «Хамса» ва «Муҳаббат дostonлари» бўлимида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий «Хамса» сидан ўрин олган асарлар билан мўъжаз муқоясаси ҳам мавжуддир. Уйғур шоирларининг унга рағбатлари, ундан илҳомланган ўринлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, Б.Аршидинов бир қатор тадқиқотларнинг муаллифлари билан мувоҳазага киришиб, улардаги «Навоий анъанаси», «Навоий ғояларидан илҳомланиш», «Навоий сюжетида фойдаланиш» тарзидаги қайд ва хулосаларни бирёқламаликда айблайди. Бундай қарашлар «Муҳаббат дostonлари» мажмуасига кирган дostonларнинг оригиналлик даражасини пасайтириб келмоқда» деган фикрда бўлади¹⁰. Олимнинг юқоридаги мулоҳазалари адабий алоқалар, адабий анъаналарнинг ўрни ҳақида баҳс этганда, илмий ҳақиқат мезонларига риоя қилиш кераклиги жиҳатидан тўғри, албатта. Лекин гап Низомий, Жомий ва Навоий каби даҳо сўз санъаткорларининг асарларидаги халқчил ғоялар, умри боқий образларнинг кейинги давр адабиётларидаги ўрни ҳақида гап борганда ҳам тарихий ҳақиқатдан четга чиқмаслик керак. Зеро, «талант тутқун эмас ва унинг кимгадир эргашиши ақлий қашшоқлик белгиси бўлмай, балки ўз кучига нисбатан катта ишонч, янги дунё очиш йўлидаги умид билан юксак чўққиларни кўзлаш, намуна қилиб олинаётган қиссага янги ҳаёт бағишлаш туйғусидир»¹¹. Масалага шу тахлитда кенг қараш адабий алоқалар натижасида юзага келган янги ҳодисаларни холис баҳолаш имконини яратади.

Шу ўринда проф. А.Гаджиевнинг озарбайжон-ўзбек адабий алоқалари масаласига доир қуйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади. Олим ёзади: «Озарбайжон ва ўзбек алоқаларининг классик даври ҳақида гапирганда, тематикадаги яқинлик, сюжетлардаги умумийлик, сўз

⁹ Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (XVIII – XIX). АҚД. – Алма – Ата, 1992.

¹⁰ Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийитидэ дастан жанри. – Алмута: Наука, 1988. – С.81.

¹¹ Пушкин А. Полное собрание сочинений в 12 томах. Т.1. – М., 1949. – С.82.

санъаткорларининг тўғридан-тўғри билдирган фикрлари, бир-бирларини эътирофлари кабилар билангина чекланмай, бу ўзаро алоқаларнинг анча чуқур қатламларига кириб бориш, унинг ижтимоий-эстетик манзараларини, қонуниятларини очмоқ ва кенгроқ умумлашмаларга келмоқ керак бўлади»¹². Ушбу қайдни биз уйғур-ўзбек адабий алоқалари тарихига ҳам тадбиқ этишимиз мумкин. Зотан, шундай йўл тутилгандагина адабий ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри баҳолаш мумкин бўлади.

Илмий тадқиқот учун «Навоий ва уйғур адабиёти» деб қаралаётган кенг доирага эга бўлган масаланинг узвий муҳим бир тармоғи – яъни «Уйғур дostonчилиги ва нарининг такомилида Алишер Навоий «Хамса»сининг ўрни» мавзуси асос қилиб олинди. Юқорида масаланинг ишланиши тарихига доир илмий адабиётларнинг мўъжаз таҳлилидан кўриниб турганидек, Низорий дostonларининг Навоий анъаналари билан боғлиқлиги масаласи бир қатор тадқиқотларга асос бўлган эди. Лекин орадан ўтган катта фурсат давомида яратилган айрим ишларда қарашлар хилма-хиллиги кўзга ташланди. Бундан ташқари, Навоий «Хамса»си дostonлари билан ўзига хос даражада алоқаси бўлган Муҳаммад Имин Хирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonи ҳали анъана ва кашфиёт йўналиши жиҳатидан илмий муомалага киритилган эмас. Уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоий «Хамса»си дostonларини насрийлаштириш билан улуғ шоир меросини оммалаштиришда катта маҳорат кўрсатди. Айни пайтда адиб баёнлари уйғур насрининг энг яхши намуналарини яратиб берди. Филология фанлари номзоди Д.Райҳонов ўзининг юқорида эсланган диссертациясининг уч бўлимдан иборат бўлган биринчи бобининг иккинчи бўлимида Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мирза Муҳаммад Сабурий, Умар Бокийнинг Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлари ҳақида умумий режа билан кузатиш олиб боради. Масалага атрофлича қаралганда, Мулла Сиддиқнинг «Хамса» дostonлари бўйича яратган насрий баёнларининг ҳар бири алоҳида равишда тадқиқот мавзуи бўлиши керак. Зотан, туркий адабиётларда ўз бошланғичини уйғур насрий баёнларидан олган бу йўналиш, назмнинг насрга ўгирилишидаги ўзига хосликлар, уларнинг характерли хусусиятлари ва ниҳоят насрий баёнларнинг уйғур насрини ривожлантиришдаги ўрни ҳам ҳали кенг тадқиқотга тортилмаган. Шунга кўра ҳам биз илмий ишиимиз учун уйғур дostonчилигининг такомили ва уйғур насрининг тараққиётида Навоий «Хамса»сининг ўрни муаммосини тадқиқот мавзуи қилиб олдик. Биз асос қилиб олган мавзу Б.Аршидиновнинг «Уйғур классиклари ижодида дoston жанри» (XIX асрнинг биринчи ярми) монографиясидан масалаларнинг қўйилиши,

¹² Гаджиев А. Вопросы типологии исторического развития азербайджанской и узбекской литератур. Сб. Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей.-Баку: Изд-во «Элм», 1985.-С.11.

уларнинг илмий ечими ва хулосалари жиҳатдан кескин равишда фарқ қилади. Бундан ташқари, Б.Аршидинов монографияси мавзу эътибори билан Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонини қамраб олмайди, унда уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрлар ўрганилмайди. Ҳалигача умуман насрий баёнларнинг ўзига хос жанр сифатидаги характери очилмай келинади.

Ушбу жиҳатлар назарда тутилган ҳолда ишда бир бутун мавзу доирасидаги қуйидаги масалаларнинг ечимига диққат қилинади.

1. Навоий ва Шарқий Туркистон (Навоий ижодида Шарқий Туркистон мавзулари. Уйғур адабиётида Навоий меросига муносабат тарихидан).

2. Уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си мавзуларида яратилган достонларнинг қиёсий-типологияк таҳлили.

3. «Хамса» достонларидан ташқари мавзу ва образлар асосида юзага келган уйғур достонларида Навоийнинг сўз маҳорати излари.

4. «Хамса» достонлари насрий баёнларининг уйғур насрининг тараққиётида тутган ўрни.

Уйғур адабиётшунослигида навоийшунослик муҳим бир йўналиш сифатида таркиб топиб, шоир меросини ўрганиш борасида бугунгача талайгина ютуқларни қўлга киритди. Шарқий Туркистонда Навоий макросига муносабат шоир қўлёзмаларига бўлган эътибордан бошланади. Шу билан бирга, ўтган йиллар давомида Навоийга издош бўлган бир қатор уйғур шоирларининг алоҳида олинган асарлари юзасидан тадқиқотлар олиб борилди. Бироқ ҳали «Навоий ва уйғур достончилиги», «Навоий ва уйғур насри масалалари», Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарининг уйғур танқидчилигидаги ўрни» каби қатор йирик режадаги муаммолар ўз ечимини кутиб турибди.

Биз ўз тадқиқотимизни амалга оширишда қуйидаги мулоҳазаларга таяндик. Навоий «Хамса»си юз йилликлар давомида уйғур маданий-адабий ҳаётига тобора яқин бўлиб борди. «Хамса» бир томондан, уйғур адабиётида унинг мавзулари, сюжети ва образлари асосидаги янги-янги асарларнинг юзага чиқишига восита бўлган бўлса, иккинчи томондан, «Хамса» достонларининг уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрий баёнлари адабиётнинг муҳим жанри даражасида тараққий қилди. шунга кўра ҳам Навоий «Хамса»си уйғур достончилигининг равнақига қанча таъсир этган бўлса, насрий баёнлар йўли билан уйғур насри тараққиётига ҳам шунча таъсир кўрсатди. Ишда бу масалалар уйғур адибларининг турли даврларда турли жанрларда яратилган асарлари мисолида адабий-тарихий, қиёсий-типологияк чуқур ва атрофлича ўрганилади ҳамда уйғур адабиётининг тараққиётидаги ўзига хос хусусиятлари ҳақида хулосалар чиқарилади.

Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком», Абдурахим Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари ва Мулла Сиддик Ёркандий баёнларини («Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Садди Искандарий») Навоий асарлари билан қиёсий-типологик ўрганиш уйғур шоирларининг Навоийнинг дostonчиликдаги анъаналарига нисбатан ўзига хос тарзда ижодий фаол ёндашганликларини кўрсатадики, ана шу ўзига хослик илк дафъа матнларни чоғиштириб ўрганиш асосида тадқиқ этилмоқда. бу ўзига хослик- анъаналарга сарчашма сифатида таяниш, лекин уларни ижодий давом этириш, назм билан бир қаторда насрга ҳам диққат эътибор билан қараш каби қатор жиҳатларда кўзга ташланади.

Ўзбек-уйғур адабиётшунослигида шу вақтга қадар амалга оширилган тадқиқотлар, асосан, уйғур шоирлари ва уларнинг алоҳида олинган асарлари, уйғур адабиётининг бирор бир даври мавзуларига бағишланган бўлиб, ушбу ишда биринчи мартаба уйғур дostonчилиги ва насри муаммолари адабий-назарий масала сифатида туркий адабиётлар, қолаверса, Шарқ адабиёти контекстида махсус ўрганилмоқда.

Ишнинг яна бир янгилиги унда мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар заминида уйғур адабиёти асарларида Исломга, ҳунингдек, тасаввуфга муносабат масаласининг адабий-тарихий аспектда қўйилиши ва улар юзасидан дастлабки кузатувлар натижаларининг баён қилинишидир. Бу масалалар мажмуинининг ҳаммаси Навоийнинг уйғур дostonчилиги ва уйғур насри таракқиётига қўшган ҳиссасини илмий асосда ўрганиш имкониятини яратади.

Уйғур дostonчилиги ва насрининг такомилида Навоий «Хамса»сининг ўрни мавзуининг тарихий-назарий режа асосида ўрганилиши, бир томондан, Навоий ижодининг туркий халқлар адабиётлари тақдиридаги буюк ўрнини тайин этишга хизмат қилса, иккинчи томондан, уйғур адабиётининг ҳам катта мавқеини кўрсатиб беради. навоий ўз мероси билан уйғур адабиётида назм ва насрнинг янги бир босқичга кўтарилишига асос яратиб берди. Масаланинг иккинчи жиҳатини таъкидлаш ҳам муҳимдир. Уйғур адабиёти шу жараёнда Шарқда форс-тожик ва ўзбек тилларида равнақ топиб бораётган адабиётлар сафига дадил кириб борди. Уйғур адиблари томонидан «Хамса» мавзуларининг ишланиши билан бу адабиётнинг хамсавор образлари пайдо бўлди. Уйғур шоирларининг ўз адабиётлари заминида мустаҳкам турганлари ҳолда Шарқдаги бошқа адабиётлар учун умумий маънавий бойликка айланган мавзулар, сюжетларни янгидан қаламга олишдаги салоҳиятлари, маҳоратлари намоиш топди.

Ишнинг марказига қўйилган назарий масалалар, уларнинг ечими илмий жараён ва амалиётда:

1. Уйғур адабиётида «Хамса» дostonларига хос мавзуларнинг пайдо бўлиши тарихи ва уларнинг ишланиш даражасини ўрганиш;

2. «Навоий ва уйғур адабиёти» масаласини алоҳида ижодкорлар, алоҳида олинган асарларни тадқиқ этишдан умумий асосга эга бўлган муаммолар мажмуи даражасидаги кенгрок доирага олиб чиқиш;

3. Уйғур-ўзбек адабий алоқаларининг тарихи, тараққиёт босқичлари, шу алоқаларнинг шакллари, муайян шароитлардаги шаклларини ўрганишнинг бугунги кун учун аҳамиятини кўрсатишга хизмат қилади.

Ушбу ишда илгари сурилган илмий кузатишлар, қайд ва хулосалар олийгоҳларда «Навоий ва уйғур дostonчилиги», «Навоий ва уйғур насри муаммолари», «Навоий ижодида Шарқий Туркистон» мавзуларидаги махсус курслар учун қўлланма вазифани ўташи мумкин.

Шарқ адабиёти эстетик тафаккури, Навоий, Низорий каби адибларнинг адабий-танқидий қарашлари, Е.Бертельс, Н.Конрад, В.Жирмунский, О.Шарафиддинов, А.Ҳайитметов, Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, В.Гупур, Р.Қодирий каби олимларнинг текширишларида илгари сурилган қиёсий таҳлил йўналишига асосланади.

Ушбу тадқиқотни яратишда XVI-XIX асрларда яшаб ижод этган уйғур шоирларининг Шинжонг уйғур автоном райони, Ўзбекистон Республикаси, Қозоғистон Республикаси фондларида сақланаётган қўлёзмалари, шунингдек, шу жойларда жорий алифбода чоп этилган турли жанрлардаги асарларидан фойдаланилди. Уйғур шоирлари асарларининг Шинжонг уйғур автоном районидаги нашрлари билан бир қаторда «Шинжонг адабиёти ва санъати» ҳамда «Торим» журналлари, «Булоқ» мажмуасида чоп этилган матнларига ҳам мурожаат этилди.

Алишер Навоий асарлари матни учун шоирнинг йигирма томдан иборат «Мукаммал асарлар тўплами» сирасидаги «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларидан истифода этилди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ МУРШИДИ СИФАТИДА

1. НАВОИЙ ИЖОДИ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Мусулмон Шарқида туркий, форсий ва араб тилларидаги бадиий адабиёт жуда катта ҳудудда тараққий этган бўлиб, улар ўртасида мутассил равишда турли шакллардаги ўзаро алоқалар давом этиб келган. бу хилдаги маънавий тафаккур яқинлиги Шарқнинг қадимий халқларидан бўлган араблар, форслар, тожиклар ва барча туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги қатор умумий жиҳатларга асосланган бўлиб, бу адабиёт соҳасида бир минтақа, яъни, умумшарқ адабиёти ҳудудини юзага келтирган эди. Араб, форс ва туркий тилдаги адабиётнинг энг яхши намуналарига, ўз навбатида, ана шу регион адабиётининг ютуғи сифатида ҳам қаралди. Зотан, бу адабиётларнинг Аҳмад Яссавий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Насимий ва Лутфий, хусусан, Алишер Навоий (туркий тилдаги адабиёт), Фирдавсий ва Рудакий, Саъдий ва Ҳофиз, Хусрав Дехлавий ва Жомий (форсий тилдаги адабиёт), Ал-Баридий ва Замахшарий, ибн Зайдун ва Ал-Валлад (араб тилидаги адабиёт) каби намояндалари умумшарқ ижтимоий фикр тараққиёти ва ижодий жараёни бошқариб бордилар, унинг тасвир принципларига йўлланма бердилар. Шарқда гуманистик адабиётнинг қарор топиши ва ривожланиб боришида бу ижодий кучларнинг ижтимоий-адабий қарашлари, улар яратган нодир асарларнинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

Ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоий Шарқ адабиёти доирасига туркий халқлар адабиётининг буюк вакили сифатида кириб борди. Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб каби адабиёт намояндалари мерослари воситасида Шарқда ўз нуфузини кўрсата бошлаган туркий адабиёт Навоий даҳоси билан араб ва форс тилларидаги адабиётлар қаторидаги ўзининг мустақкам ўрнини эгаллади. Шундай қилиб, ўз ижоди билан ўзбек тилидаги, шунингдек, бошқа туркий тилидаги адабиётларга раванқ берган Алишер Навоий айна пайтда унинг ютуқларини бутун Шарққа, бутун дунёга ёйди. Зотан, «ўзида ҳам лириклик, ҳам эпиклик, ҳам олимпик, ҳам давлат арбоби қобилиятларини муваффақиятли мужассамлаштирган такрорланмас ажойиб талантлардан бири бўлган»¹³ бу улуғ шахсият бутун фаолияти давомида Шарқдаги ҳамма адабиётларнинг ўзаро алоқалар йўли билан бир-бирларини бойитиб боришлари, янги-янги ижодий кашфиётларга эришувлари тарафдори бўлди. Ўзи туркий тилидаги адабиётнинг энг яхши намуналарини яратиб, бошқа сўз санъаткорларини ҳам шу ижодий юксакликка эришувга чақирди. Шарқда машҳур Низомий ва Хусрав Дехлавий «Хамса»лари билан бўйлашаоладиган «Хамса» яратди. Она тилидаги лирик асарларидан иборат «Ҳазойинул-маоний»дан ташқари, форсий тилида ўзининг «Девони Фоний» тўпламини тартиб бериб, устодларнинг таҳсинини қозонди. Арузнинг Шарқ поэзиясидаги ўрни, туркий лирикада ўзига хос жозиба касб этишига оид «Мезон ул-авзон»

¹³ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. — Т., Ўз РФА, 1963. 166 — бет.

илмий асарини яратди. Туркий тилининг бойликлари, нафосати-ю, латофатини намойиш этувчи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини юзага келтирди. Анбиё ва ҳукамолар тарихига махсус асар бағишлади. Ўзбек шоири Эрон афсонавий қаҳрамонлари ва шоҳлари тарихини ёзиб чиқди. Шундай қилиб, Навоий туркий халқлар маънавиятини жаҳоний тафаккур ютуқлари билан бойитиш йўлини тутди. Насимий, Лутфий каби туркий шеърят усталарининг қудратини фахрланиш билан қаламга олди.

Шуниси алоҳида таъкидлашга сазоворки, Навоий ўз ижоди билан туркий адабиётининг мавзулар, янги сюжетлар ва янги қаҳрамонлар билан бойитди. Ўз даври адабиётига янги жанрларни олиб кирди. Энг муҳими, Алишер Навоий ўзбек адабиётини, айти пайтда бутун туркий минтақа адабиётларини гуманистик ғоялар билан бойитди. Бу қайднинг маъноси шуки, ўзининг узоқ асрлик тараққиёт йўлига эга бўлган туркий адабиётига Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» ижодий таржимаси, Хайдар Хоразмийнинг «Махзан ул-асрор» асарларидан кейин Навоий тўлиқ «Хамса» дostonлари аънааларини олиб кирди. Навоий «Хамса»си Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг «Хамса»ларига туркий тилдаги адабиётда ёзилган биринчи мукамал жавоб асари эди. Навоий бу улкан ишлари билан Шарқ адабиётида мустаҳкам традиция йўсинини эгаллаб бораётган жавоб асарлари ёзишнинг энг нодир намунасини кўрсатди. Адабиётларда яшаб келаётган ижобий аънааларни тўғри пайқаш, уларга таяниш, айти пайтда уларга талабчанлик билан ёндашиш, ўрни келса асосли равишда танқидий фикрлар билидириш, уларга ижодий муносабат билан кашфиётлар йўлини кўзлаш, ижодиётни инсониятнинг равнақига бағишлаш каби фазилатлар ҳам Навоийнинг ўз даври адабиётига олиб кирган янгилиги эди.

Туркий тилдаги адабиётнинг мундарижавий тамал тошига айланган Навоийнинг

Одами эрсанг демагил одами,

Оники йўқ халқ ғамидин ғами

Яна

Хунарни асрабон нетгумдур охир,

Олиб туфроққа му кетгумдур охир.

Ёки яна

Илгимдин келганча зулм тигини ушатиб, мазлум жароҳатига интиқом марҳамини кўйдим» мазмунидаги устодона сўзлари гуманизмнинг энг ёрқин ифодалари эди. Демак, туркий адабиёт «Хамса» мавзулари, сюжет ва образлари билангина бойиб қолмади. Навоийнинг сеҳрли, илҳомий қалами билан жило топган мумтоз умумбашарий ғоялар мумтоз бадиийлик билан уйғунлашиб туркий адабиётнинг янги саҳифаларига айланди. Унинг янги

босқичини таъмин этди. Бу янгиликнинг туркий тилдаги адабиётнинг чўққиси бўлганлигини ҳаммадан илгари пайқаган ва юқори баҳолаган Абдурахмон Жомий ва Султон Хусайн Бойқаро бўлди.

Абдурахмон Жомий Навоий «Хамса»сининг якунланиши муносабати билан машхур «Хафт аврангш»дан ўрин олган «Хирадномаи Искандар» достонининг хотимасида қуйидагиларни ёзган эди:

Ба туркийзабон нақше омад ачаб
Ки, жодудамонро бувад муҳри лаб
Зи чарз офаринҳо бар он килк бод,
Ки, ин нақши матбу аз он килк зод.

Абдурахмон Жомийнинг Навоий «Хамса»си муносабати билан уни туркий тилдаги адабиётни янги бир поғонага кўтарган ижодкор сифатида характерлаб билдирган юқоридаги фикрини муфассал ҳолатда атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом таржимасида келтирамиз:

Ганжали шер беш достонга асос қургшан,
Навоийдур панжасига панжа урган.
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,
Бу сўзлами жодусида боғлагай лаб.
Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдин келди гўзал сўз оламга...
Сенинг юксак таъбинг билан сўз устоди,
Қаламинингнинг калитила сўз кушоди.
Сўзамоллик майдонида сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Эй Навоий, лутфинг билан сафо топди.

Шу ўринда «Садди Искандарий» достони хотимасида «Хамса»нинг ёзиб тугалланиши муносабати билан Алишер Навоий томонидан келтирилган бир бадий лавҳанинг замирига диққатимизни қаратайлик.

Навоий ўзининг машхур «Хамса»си устидаги ижодий ишини якунлаши билан асар қўлёзмасини Жомийнинг ҳузурига ошиқади. Жомий бу улкан асарга шавқ билан назар ташлаб, бир қўли билан уни оҳиста варақлай бошлар экан, иккинчи қўлини Навоийнинг елкасига қўяди. Шу он бепоён ҳаяжон оғушига тушган Навоий ўзини хаёлан Шарқнинг машхур алломалари тўпланган бир боғ бўсағасида кўради. у ерда Фирдавсий, Унсурий,

Низомий, Хусрав Дехлавий, Шайх Саъдий, Жомий каби устозлар суҳбат қуриб ўтирар эдилар. Навоий уларнинг даъвати билан даврага кириб боради. Шарқ адабиётининг тўнғич «Хамса»нависи Низомий Навоийга ёнидан жой кўрсатади. Ўртада Навоийнинг «Хамса»си хусусида сўз очилади. Низомий Навоийни мураккаб ижод сабоғи «Хамса»нинг муваффақияти билан муборакбод этади. Ушбу лавҳадан англашиладиган мазмун шуки, Шарқ ўзининг Фирдавсий, Низомий ва Саъдий каби даҳо ижодкорларига эга. Уларнинг ўртасида ҳали туркий тилдаги адабиётнинг намоёнчаси йўқ. Жомий ўша аснода Навоийнинг елкасига қўлини ташлаш билан ҳаёлот олами орқали туркий тилда «Хамса» яратган Алишер Навоийни Шарқ адабиётининг энг зукко намоёндалари даврасига бошлаб келди. «Хамса»ни муносиб баҳолаб, Навоийга қарата «Хамса»навислар панжасига панжа урولганинг туфайли эндиликда сен шуларнинг сафларидан ўрин олиб қолдинг», демоқчи бўлди¹⁴. Биз бунга яна шуни қўшимча қиламиз. Юқоридаги лавҳада Алишер Навоий Шарқ адабиётида уйғониш даврини бошлаб берган мумтоз даҳолар сафларига туркий тилдаги адабиётнинг улар билан ёнма-ён туришда маънавий ҳуқуққа эга бўлган бир намоёндаси сифатида кириб борди. Юқорида эсланганидек, устоз Жомий «Хамса»ни кўздан кечириш асосида мусулмон Шарқидаги форсий ва араб тилидаги адабиётлар қаторида туркий адабиётнинг ўрнини ҳам, унинг юқори поғонага кўтарилишида Навоийнинг ўрнини ҳам муайян равишда кўрсатиб берди. Бу билан Навоий туркий тилидаги адабиётнинг шарқдаги бошқа адабиётлар олдидаги мавқеини кўрсатибгина қолмай, унга устозларнинг нигоҳини ҳам, эътиборини ҳам қаратди. бу мутафаккир ўзбек шоирининг барча туркий тилларидаги адабиётлар олдида жуда катта хизмати эди. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотимасида донишмандлик билан қайд этиб ўтган. шоир Шарқнинг буюк хамсанавислари Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва машҳур «Ҳафт авранг» муаллифи Жомий асарларининг қайси жой, маскан ва халқлар ўртасида тарқалиши хусусида сўз очиб, ўзи ҳақида ҳам фахрия йўли билан ёзади:

Низомий олса Барда бирла Ганжа,
 Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа.
 Чекиб Хусрав доғи тиғи забонни,
 Юриб фатҳ этса Ҳиндустонни.
 Яна Жомий Ажамда урса навбат,
 Арабда доғи чолса кўсу шавкат.
 Агар бир қавм, гар юз, йўкса мингдур,

¹⁴ Конрад Н. Алишер Навоий. Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. 1 – сон. 16 – бет.

Муайян турк улуси худ менингдур.
 Олибман тахти фармонимга осон,
 Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
 Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
 Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.
 Кўнгул бермиш сўзимга турк, жон ҳам,
 На ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

Зотан, Навоий бутун ҳаёти ва ижоди давомида катта минтақадаги туркий адабиётнинг раўнақининг кўзлади. Шу кенг ҳудудда истиқомат қилаётган туркий қавмларнинг ҳаммасини форсий ва араб тилида мавжуд мумтоз маънавий бойликлардан баҳраманд этиш йўлини тутди. Ўз навбатида туркий тилида ҳам форсий тилдаги адабиётда машҳур бўлган «Хамса»лар, «Ҳафт авранг»лар яратилишини истади. Алишер Навоий:

Мен туркча бошлабон ривоят,
 Қилдим бу фасонани ҳикоят.
 Ким шуҳрати чун жаҳонга бўлғай,
 Турки эли доғи баҳра олғай

Деганида ўзи айни пайтда бажараётган ишинигина кўзда тутиб қолаётгани йўқ. у ўз навбатида туркий тилли ижод намоёндаларига қақирқ ташламоқда, уларни ҳам туркий тилида жаҳоний аҳамиятга эга бўлган асарлар яратишга даъват этмоқда.

Навоийнинг туркий тилдаги минтақа адабиёти олдидаги яна бир катта хизмати, шоирнинг туркий тилида ҳам Низомий, Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига ўхшаган асарлар яратиш мумкинлиги ғоясини ўзининг ижодий фаолияти билан амалий равишда исботлаб беришида бўлди.

Маълумки, туркий халқларининг авлод-аждодлари энг қадимги даврлардан болаб Шарқий Туркистондан тортиб, Марказий Осиё, Хуросону Каспий денгизи ва Волга бўйларигача бўлган бир-бирига туташ катта ҳудудда яшаб, ўзининг муштарак маънавий меросини яратиб келган. буни Шарқдаги туркий тилдаги адабиёт региони деб аташ керак бўлади.

Х-Х!! Асрлардан бошлаб, уйғур, ўзбек, туркман ва озарбайжон халқларининг ташкил топа бошлаши билан регионал адабиётда маҳаллий адабиётларга бўлиниш тамойили бошланган эди. Лекин, бу парчаланиш турли жуғрофий мавзелардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тақозоси билан юзага келган бўлиб, ўз навбатида унинг замирида миллатларга бўлинишдан иборат шартли тарихий таракқиёт қонунияти ётар эди. Бироқ бу ҳе қачон умумтуркий

адабиётнинг регионал хусусиятларини инкор қилишга олиб келмаган. Навоий «турк улуси» ичида уйғур, турк, туркман ва бошқа қавмлар борлигини яхши билади. Шу билан бирга шоир учун туркий тилдаги адабиёт ўз регионидан бирдир. Туркий тилдаги адабиётлардан бирида пайдо бўлган янги бир асарни иккинчисига нисбатан ихота қилиб қўйиш мумкин эмас. Форс адабиёти тарихида бўлганидек, ундан ҳамма қавмлар маънавий озиқ олиши мумкин. Чунки унинг манбаи регион ҳолатида бошланган ва ундан шу регион одамлари баҳравар бўлиб қолаверадилар.

Шунга кўра ҳам фақат ўзбек адабиётидагина эмас,

Балки уйғур, турк, туркман ва татар адабиётининг намоёндалари Навоийга туркий тилдаги адабиётнинг улуғ тафаккур эгаси бўлган ҳомийси сифатида катта эътиқод билан қарадилар. Устознинг туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг раўнақига оид назарий қарашларига амал қилдилар ва уни давом эттирдилар. Амалиётда эса Навоийнинг лирикаси, эпик поэзия соҳасидаги бой анъаналарини ўрнатиб қилиб олиб, шу илҳомбахш чашмадан баҳравар бўлганлари ҳолда янги асарлар яратиш йўлида изландилар. Зотан, Навоийнинг лирика соҳасидаги маҳорати Шарқнинг ўзига хос санъат оламида ташкил қилган маҳорат мактабига айланди ва катта кашфиётларга йўл очиб берди. Шоир бу соҳада «ўзига хос новаторлик ярати олмаганда унинг асарлари бу қадар улуғ аҳамият касб эта билмас эди»¹⁵. Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг ғазал ва мухаммаслари, рубоий ва қитъа ҳамда соқийномаларида «Файласуф шоирнинг ўзига хос шахсияти ва мушоҳада қуввати, ижтимоий позицияси ҳамда поэтик қудрати назарга ташланиб туради»¹⁶.

Навоийнинг лирика соҳасидаги янгиликларини қайд этиш учун туркий халқлар адабиётининг X!У аср ва ХУ асрнинг ! ярми манзараларига назар ташлаш kifоядир. Навоий «Мезон ул-авзон» асарида арабий ва форсий шеърятда мавжуд бўлган арузнинг баҳрлари, улардан қайсиларининг туркий шеърятда ҳам қўллана бошлаганлигининг кенг ҳолатини очиб берди. Бу ўринда бевосита Навоийнинг ўзи туркий шеърятда қўллаган баҳрлар, лирикада Навоий томонидан такомиллаштирилган, янгидан олиб қилинган жанрлар ҳақидаги баҳс анчагина катта ўринни эгаллаши турган гап. Хулоса тарзида айтганда эса, Навоийнинг лирика жанрлари такомиллашувига қўшган ҳиссаси каттадир.

Навоийнинг эпик поэзия, унинг раўнақи соҳасидаги хизматларини ҳам алоҳида таъкидлашга лойиқдир. Маълумки, X-XII асрларда Шарқ адабиётида дostonчиликнинг уч тури кенг тараққий қилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари дидактик дostonчиликнинг энг мукаммал намунаси сифатида юзага келди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»

¹⁵ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. — Т., ЎзФА, 1963. — 143 — бет.

¹⁶ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2 — том. — Т., Фан, 1977. — 109 — бет.

асари эса қаҳрамонлик дostonчилигининг кенг доирадаги тараққиётини бошлаб берди. Шарқда ишқий-романтик дostonчилик Низомий Ганжавий номи билан боғланади. Бу дoston турларини уларнинг характери, табиати, тасвир услубидаги ўзига хосликлар бир-бирдан ажратиб туради. Агар дидактик дostonларда фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий-таълимий қарашларнинг тасвири етакчилик қилса, қаҳрамонлик дostonларида тез алмашилиб турувчи воқеалар тизимида зафар ва мағлубият оҳанглари эшитилиб туради, персонажларнинг хатти-ҳаракатида жанговор руҳ етакчилик қилади. Проф. Е.Бертельс ва О. Рустамова ишқий-романтик дostonларнинг дидактик ва қаҳрамонлик асарларидан фарқли равишда инсон руҳий дунёсининг тасвирига бағишланишини ва Шарқ дostonчилигидаги бу йўналишнинг Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи билан бошланишини қайд қиладилар¹⁷. Навоийнинг «Хамса»сида юқоридаги дoston турларининг деярли ҳаммасини учратиш мумкин. Проф. А.Ҳайитметов ҳақли таъкидлаганидек, бир хил сиёсий-ижтимоий шароитни бошдан кечираётган халқларнинг адабиётларида ҳам бир-бирига яқин ғоявий-бадиий услубнинг барқарор бўлиши муқаррардир¹⁸.

Навоий Шарқ дostonчилигининг турларига хос анъаналарни давом эттириш йўлидан борди. Низомий «Хамса»сига муваффақиятли жавоб ёзиш билан бу ҳолни амалий ҳам исбот этди. Филология фанлари доктори С.Эркинов Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Низомий «Хусрав ва Ширин» га хос ишқий романтик услубнинг ривожлантирилгани, айти пайтда Навоийнинг киши руҳий олами билан бир қаторда уни ўраб турган муҳитнинг ҳам маънавий манзаралари тасвирларини жонлантиришда алоҳида маҳорат кўрсатганлигини ёзади¹⁹. Навоийдан кейинги туркий адабиётда ишқий-романтик дostonчиликнинг ана шу Навоийна принциплари кенг даражада ривожланди. Буни ўзбек адабиётидан ташқари уйғур, турк, туркман адабиётлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, туркий тилидаги адабиётлар ўртасида уйғур адабиётини Навоий лирикаси ва айниқса дostonчилиги хусусиятларини давом эттириш жиҳатидан ҳам, «Хамса» анъаналарини ривожлантириш жиҳатидан ҳам фаол адабиётлардан бири деб қарашга ҳамма асос бор.

Шундай қилиб, туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг жонкуяри сифатида унинг Шарқдаги бошқа адабиётлар ўртасидаги ўзига хос ўрнини тайин этиш, унинг ҳамма мавжуд имкониятларини ишга солиш, нуфузини кўтариш Навоий фаолиятининг асосини ташкил этди. «Навоий» деганда кишининг кўз ўнгида халқ манфаати учун тинмай қайғурган, бутун

¹⁷ Бертельс Е. Низами и Фузули. — М.: Наука, 1962. — С. 393; Рустамова О. Низами Ганджави. — Баку: Элм, 1981. — С. 40.

¹⁸ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи масалалари. — Т.: Фан, 1970. — 72 — бет.

¹⁹ Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. — Т.: Фан, 1965. — 40 — бет.

хаёти, ижоди, истеъдодини шу йўлда хизмат қилишга бағишлаган буюк адибнинг порлок сиймоси гавдаланади. Шоирнинг лирик шеърларида ҳам, мазмун ва ҳажм жиҳатидан бемиқдор йирик эпик обидаларида ҳам, илмий-назарий тадқиқотларида ҳам кўп йиллик машаққатли, аммо унумли ижтимоий фаолиятида ҳам асосий мақсад инсонни, халқни улуғлаш, унга сидқидилдан хизмат қилиш эди»²⁰. Шунга кўра ҳам ҳаётга, инсонга, унинг маданияти ва адабиётига нисбатан юксак даражадаги қарашлар соҳиби бўлган Навоий эллар, элатлар ардоғига сазовор бўлди. Асарлари севиб ўқилди. Ғиёсиддин Хондамир бу ҳолни ўзининг «Макорим ул-ахлоқ» асарида қуйидагича ифодалаб берган эди. У ёзади: «Хито ва Хутан мамалакатларининг чегараларидан бошлаб то Рум ва Ғарб мамлакатларининг охиригача шоҳ ва гадо, ёш ва қари оғзида ул ҳазратнинг назмлари мастур ва бутун халқ оммаси ва айрим табақаларнинг кўнгил саҳифаларида ва қалб лавҳаларида муборак шеърлари нақшлангандир»²¹. Ғиёсиддин Хондамирнинг ушбу ифодаларида юқорида эсланган «Олибман тахти фармонимга осон, черик чекмай Хитодин то Хуросон» сўзлари қайтарилгандай туюлади. Аслида эса бу ерда қайтариқ йўқ. навоий юқоридаги ифодаларида туркий халқларнинг тарихан бирлиги, бинобарин маънавий ҳаётда ҳам уйғунлигини кўзда тутган бўлса, Хондамир улуғ шоирнинг асарлари туркий халқларнинг энг узоқ ўлкаларида яшовчи эл ва элатларгача етиб бориб, уларнинг қалбларига нақшланиб қолди деб айтмоқда. бу ўринда Хондамирнинг «Хитоу Хутан»ни бир музофот тарзида қаламга олиши характерлидир. Хондамир Навоий асарларининг бу ўлкаларга ҳам етиб бориб, «шоҳ ва гадо», «ёш ва қари» томонидан қадрланиб ўқиладиганлигини хабар қилмоқда.

Навоий асарлари шоирнинг ўзи

Деганимни улусқа марғуб эт,

Ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт.

Тилга лафзини ногузир айла,

Жонга назмини дилпазир айла.

Халққа зеби торак айла ани,

Деганидек, уйғур халқига ҳам «зеби торак», уйғур китобхонига ҳам «муборак» бўлди.

2. НАВОИЙ ВА ШАРҚИЙ ТУРКИСТОН

Шарқий Туркистон ва унинг туб аҳолиси саналган уйғурларнинг тили ва адабиёти Шарқда катта мавқе тутиб келди.

²⁰ Қаюмов А. Алишер Навоий. — Т.: Ёш гвардия, 1976. — 154 — бет.

²¹ Хондамир. Макорим ул — ахлоқ. — Т.: ЎзФА, 1948. — 35 — бет.

Шарқий Туркистонда туб жой бўлиб яшаган туркий халқлар, биринчи навбатда уйғурлар бутун тарих давомида жуғрофий жиҳатдан, шунингдек, урф-одат, маданият ва адабиётлари жиҳатидан бошқа туркий халқлар, энг аввало, ўзбеклар билан ҳамдам бўлиб яшаганлар. Бу халқларнинг маданияти ва адабиётидаги муштараклик босқичларининг обидалари жаҳонга маълум ва машҳурдир. Шарқий Туркистоннинг адабиёт ва музыка санъатига мухлис бўлган ҳукмдорларидан Қадархон номининг XI асрда яшаб ижод этган машҳур озарбайжон шоири Ҳоконий, Ширвоний қасидаларида қаламга олинishi характерлидир. Бу ҳол ҳали уйғуршуносликда қайд этилмаган. Маълумки, салжукий Маликшоҳ замонида Шарқий Туркистондан тортиб Мисргача бўлган ҳудудларга чўзилган катта ҳокимият таркибида Қадархон Шарқий Туркистонда Хўтан хони сифатида фаолият кўрсатган. Тарихчилар ободончилик ва маърифат ҳомийси бўлган бу ҳукмдорнинг Самарқандда ҳам қурилиш ишларига раҳнамо бўлгани, музыка маданиятига равнақ берганлигини ёзадилар: «Ҳоконий ўзининг «Қасидаи шиния» асарида шу шахсни қаламга олиб, уни «Самарқанд уфқидаги юлдуз» сифати билан таъриф этади. Бу ғоят гўзал бир тасвирдир²².

XII асрда қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Болосоғунда дунёга келган «Қутадғу билиг» барча туркий халқларнинг маънавий бойлиги бўлди. Проф. Е.Бертельс Аҳмад Югнакий қаламига мансуб «Ҳибат ул-хақойик» асарининг XII асрнинг охирида уйғур ва ўзбек тилларининг бир-биридан ажралиш даврида аралаш ўзбек-уйғур тилида ёзилганлигини айтган эди²³. Дарҳақиқат, бундан олдинги асрларда, яъни «X асрдан XII асрлар давомида ўзбек ва уйғур тилларини ажратиш тўғри эмас. Қорахонийлар хонлигига қарашли Шарқий Туркистон қабилалари ва қисман чиатой улусига қарашли элларнинг сиёсий бирлиги туфайли Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон ҳудудида яшовчилар мутассил тил яқинлигига эга эдилар.»²⁴ Проф. Боровковнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам шу фикрни қувватлайди. Олим ёзган эди: «Ўрта Осиёда мўғул истилосидан кейин ҳам уйғур тили адабий тил ролини ўйнаб қолди. Тахминан, XI асрдан эътиборан қадимги уйғур тили Шарқий Туркистон ҳудудларидан ўтиб Ғарбга ёйила бошлаган эди»²⁵.

Ўзбек адабиётининг қатор ёдгорликлари, жумладан, Лутфий ва Навоий асарларининг қадимги уйғур ёзувида кўчирилган нусхалари маълумдир. XV асрда Мовороуннахр ва Хуросонда марказий давлатлар юзага келиб, ҳирот, Самарқанд каби шаҳарларда илм-фан ва

²² Хагани Ширвани. Сечилмиш эсерлэри. — Баку: Азерб. Элмлар академияси, 1956. — С.439.

²³ Бертельс Е. «Хибат ал — хақойик» Ахмада Югнаки. Труды САГУ, вўп. 3. Гуманитарнўе науки. — Т., 1945.

²⁴ Шербак А. К истории узбекского литературного язўка древнего периода. — М., 1953. — С.318.

²⁵ Боровков А. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного язўка. «Алишер Навоий». Сб.статей. — М. — Л., 1946. — С.99.

адабиёт раvнақ топган бир даврда ҳам уйғур маданиятига бўлган қизиқиш катта эди. В.Бартольд Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида уйғур бахшиларининг ҳам ўз санъатлари билан танилганлигини эслатади. Шу даврда юзага келган Темурнинг ҳарбий юришларини баён этувчи «Тарихи хоний» асарининг уйғур хати ва иалаффузи билан битилганлиги ҳақида маълумотлар бор²⁶.

Навоий яшаб ижод этган ХУ аср шароитида Шарқ адабиётининг энг кўзга кўринган асарларига бўлган қизиқиш ниҳоятда кучайди. Шу даврда Х асрда яшаб ижод этган машҳур форс-тожик шоири Фирдавсий қаламига мансуб «Шохнома» асарининг бир неча нодир қўлёзмалари ўзаро чоғиштирилгани ҳолда мукаммал равишда янгидан кўчирилгани каби Самарқанд ва Ҳиротда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асарлари уйғур ёзувида ҳуснихат билан тартиб берилди. «Ҳирот ва Самарқандда «Қутадғу билиг» ва «Ҳибат ул-хақойиқ» асарлари матнларининг уйғур имлосида тартиб берилиши, деб ёзган эди филология фанлари доктори Э.Рустамов, - бу давр олимлари ва адабиётшуносларининг уйғур ёзуви ва адабиётига нисбатан катта қизиқишларидан, шунингдек, Ҳирот ва Самарқандда уйғур тили, адабиёти донишмандлари, уйғур ёзувини мукаммал эгаллаган моҳир хаттотларнинг ҳам мавжудлигидан гувоҳлик беради»²⁷. Навоий «Вақфия» асари муқаддимасида Ҳусайн Бойқаро ҳузурида хизматда бўлган бир неча қабила намояндалари ҳақида сўз очиб, улар ўртасида «уйғурий сифат бахшилар» ва «уйғур чаркарлик (уйғурларга мансуб) яхшилар» ҳам бор эди, уларнинг ҳар бири шохнинг диққат-эътиборида эдилар, деб ёзади. Жумладан, «Вақфия»да ўқиймиз: «...ҳар мавжудқа бир мақсуд ва подшоҳона иноят, ҳар қайсиға бир муносиб мансаб била сарбаланд ва хисравона тарбият, ҳар бирисини мувофиқ амал шуғлиға пайванд қилдилар»²⁸. Демак, ХУ аср Ҳирот ҳаёти шароитида уйғурлар бошқа туркий халқлар намояндалари қаторида шохлик доирасида муносиб мавқе ва мансабларга эга эдилар.

Алишер Навоий ўзига замондош бўлиб яшаган Лутфий ва Саккокий каби иқтидорли сўз усталарининг «уйғур иборатининг фусаҳолари» («Уйғур тилида чиройли сўзловчилар, равшан гапирувчилар) деб айтадики, бу ҳам уйғур ва ўзбек тилларининг, шунингдек, бу икки тилдаги адабиётларнинг ўзаро яқинлигини кўрсатувчи муҳим бир далилдир. Бу ўринда Лутфий ва Саккокий уйғур тили ва адабиётида ҳам салоҳиятга эга эдилар деган эътиборни тортувчи маълумот ҳам бор.

²⁶ Бартольд В. Сочинения т.У111. — С. 131.

²⁷ Рустомов Э. Узбекская поэзия в первой половине ХУ века. — М.: Изд-во Наука, 1963. — С.37.

²⁸ Навоий А. Асарлар. Ўн беш томлик. ХУ1 том. — 160 — бет.

Навоийнинг кошғарлик олим ва фозил кишилар билан яқиндан муносабатда бўлганлигини унинг асарлари, шунингдек, замондошларнинг гувоҳликлари орқали биламиз. Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида ўз замонасининг нуфузли шайхларидан Саъдиддин Кошғарий ҳақида катта самимият билан гапиради. Навоий Жомийни ўз пири сифатида таниганидек, Жомий ҳам Саъдиддин Кошғарийга ўз пири сифатида эътиқод билан қаплаган. «Насойим ул-муҳаббат»да Навоий бу мўътабар шахсни характерлаб «Нақшбандия силсиласининг ўз замонасида комил ва мукаммал муршид ва халифаси эрди»²⁹, деб ёзади. Жомийнинг Саъдиддин Кошғарийга ҳурмати шу даражада эдики, у вафот этгач шоир пирининг Хиротдан ташқарида бўлган мазор бошида турар жой қурдирган, ободонлаштириш ишлари олиб борган.

Навоийнинг асарларида уйғурларнинг тарихан машҳур сиёсий-маданий марказларидан Кошғар ва Хўтан мавзелари кўп мартаба қаламга олинади. Навоий бу шаҳарларнинг тарихи, одамлари уларнинг машғулотлари ҳақида қайноқ бир самимият билан гапиради. Навоий хусусан, Хўтаннинг гўзал табиати, бунёдкор одамлари ҳақида кўтаринки бир руҳдаги тасвирларни яратади. Шоир «Садди Искандарий» достонининг темурий ҳукмдори Абу Саидга бағишланган йигирма тўққизинчи бобида Қошғар шаҳрини эслаб ўтади. Ушбу бобда шоҳ ва унинг қўшини ўртасидаги иттифоқ хусусида сўз очилар экан, Абу Саид қаттиқ танқид остига олинади. Ўзининг ҳарбий юришлари вақтида талон-тарожга ўч бўлган бу шоҳ ўз қўшинининг ҳол-аҳволи билан қизиқмас эди. Натижада ҳарбий юришлар вақтида шоҳ билан унинг қўшинлари ўртасида муҳолифат туғилади ва оқибатда бу иш Абу Саид шахсининг инқироzi билан тугайди. Навоийнинг ёзишича, Абу Саид Хуросон ва Мовороуннахрнинг ҳукмдори, лекин у Зобилистону, Табризу Румга ҳам кўз тикади. Шу ўринда шоҳ ўз тасарруфига киритган шаҳарлар саналганда Кошғар ҳам тилга олинади:

Олиб мулки Хоразму Кирмонгача,

Яна Кошғардин Сипоҳонгача.

Навоий асарларида Шарқий Туркистонда қадимдан машҳур Хўтан шаҳри айниқса, кўп эсланади. Навоий шеър ва достонларда афсонавий тарзда қуйланиб келинган Хўтаннинг таровати, одамларининг сурат ва сийратлари, Хўтан оҳулари, Хўтан мушкининг ажойиб сифатларини гўзалликнинг мукаммал бир жиноси тарзида тасвирлайди. Натижада, Хўтан деганда китобхон кўзи ўнгида зеби-зийнат мавзеси бўлган бир шаҳар жонланади.

²⁹ Навоий. Асарлар. 15 томлик. ХУ том. — 137 — бет.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Хўтаннинг бир гўзал ҳақида сўз боради. Искандар Чинга келар экан, бу ерда шоҳ шарафига ҳоқон томонидан уюштирилган базм чоғида «хўтанзод маҳру» (Хўтанда туғилган ой юзли гўзал) таърифи келтирилади:

Бири ул хўтанзоди маҳру эди,

Яна маҳваш турфа кўзгу эди.

Шоир бир ғазалида гўзаллик сифати ҳақида сўз очиб, «хўтанга хос», «хўтанликларга тааллуқли» деган иборани қўллайди.

Ба хурсифат барчасининг нозу фани,

Кашмирию румию хатоу хўтани.

Навоийнинг яна бир қатор ғазалларида маъшуқа Хўтан оҳуси (Хўтан жайронлари)га ташбеҳ қилинади. Анъанавий образга айланган Хўтан кийиклари киндигидан олинадиган мушк эса, маъшуқанинг юзидаги ҳолга қиёс қилинади:

Кўзунг Хўтан кийигидир, юз узра ҳолларинг,

Магарки, нофасидин мушк сочди ул оху.

Қуйидаги мисраларда ўзининг севгилисидан хабар кутаётган мажнунвор ошиқ ҳолати тасвир этилар экан, яна Хўтан оҳулари ва Хўтан мушки образларидан санъаткорона истифода этилади:

Эй Хўтан жайронлари, нетгай бу мажнун кўнглима,

Нафҳае еткурсангиз мушкин ғизолимдин гаҳе.

Қуйидаги мисраларда ҳам гўзал бир мазмун ниҳоятда сержило тасвир воситалари орқали ўринли қаламга олинади:

Хусни атрофида эй машшота, ҳар ён қўйма ҳол,

Ким Хўтан мулкида ҳиндуларнинг ўлмас мадҳали.

Бу ерда гап дастлаб Хўтан гўзаллари ҳақида бораётганлиги англашилиб турибди. Лирик қаҳрамон – ошиқ машшота (маъшуқага оро берувчи пардозчи аёл)га мурожаат этар экан, Хўтан гўзалларининг юзига ҳол қўйишга ошиқма. Чунки ҳиндулар (бу ўринда қора ҳол ҳиндуларга ташбеҳ этилган)нинг Хўтанда турар жойлари йўқдир, деб тасвирда жуда гўзал сўз ўйини қўллайди. Шоир Хўтан оҳуси ва мушк образларини ўта муболаға тарзида қўллаган ва биз келтирган қуйидаги мисолимизда тасвирда зебу-зийнат воситаси бўлган сурма сўзи орттирилган. Шоир сурма билан мушкнинг қора тусда бўлиши мафҳумидан фойдаланиб яна Хўтан жайронлари образига қайтади:

Сурма билан ул ой кўзни қора айламиш,

Йўкса Хўтан жайрони мушк ичинда ағнамиш.

«Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ўн саккизинчи мақолат Чин гўзали ва унинг ишқига гирифтор бўлган ошиқларга шоҳнинг зулму ситами тасвирларини ва ниҳоят шоҳнинг адолатга юз тутишига бағишланган ҳикоятни ўз ичига олади. Ҳикоятда Чин гўзали таърифида Хўтан атамасининг турли ташбеҳлари қаламга олинганлигини кўрамиз:

Бор эди Чин мулкида бир нозанин,
Ожиз анинг ишқида наққоши Чин.
Орази гулзори Хўтандин мисол,
Кўзи бу гулзор аро мушкин ғизол.
Сурати Чин чехраи анвар анга,
Мушки Хўтан зулфи муанбар анга.

Чин гўзали ҳақидаги ушбу ҳикоят ўзининг баъзи талқинлари билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги чин гўзали Дилоромни эслатади. Лекин моҳир чангчи Дилором образи «Сабъаи сайёр»да катта бир дoston қаҳрамони даражасида ишлангандир.

Баҳром саҳрода ов пайтида уста рассом Моний билан танишиб, у билан суҳбатда Чин мулкининг хирожи баробарида баҳоланаётган Дилоромнинг гўзаллигидан хабар топади:

Маҳваши лубати хитойи зот,
Кўруб андин Хитоу Чин бедод.
Ҳуснича одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники жон бермай.
Кўрган ўлмакка қилмаса оҳанг,
Вой ул дамки, олса илкига чанг.
Чанги чун жон физо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса.
Кўрса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони.

«Садди Искандарий» достонида ҳам Искандарнинг Чин мулкига юриши, Чину Хитой ҳоқони билан мулоқоти ҳақида гап борганда ҳам лубати чиний (Чин гўзали)нинг латофати ва ҳарбий санъатдаги маҳорати қаламга олинади.

Алишер Навоий ўз асарларида Чину Хитой мулки тасвирларини берганда, туркий халқларининг азалий она заминларидан бўлган Шарқий Туркистондаги Кошғар, Хўтан каби қадимий маданий марказларни кўзда тутганлиги шубҳасиздир. Улуғ шоир бу ерларни ва бу мавзеларда истиқомат қилаётган туркий халқларни Мовороуннаҳр ва Хуросон туркийларининг аجدодлари деб билган. Шоир ўз асарларининг ғарбдан шарқкача бўлган

туркий халқлар яшаётган катта ҳудудда тарқалиши, кадрланишини кўзда тутиб, «олибман тахти фармонимга осон, қилич тортмай Хитодин то Хуросон» деб айтганда, Хито атамаси замирида Туркистоннинг шарқий ҳудудларини кўзда тутди ва бу тушунчага Навоийнинг қатъий эътиқоди бўйича туркий бўлмаган бирор мамлакатнинг (масалан, қадимги Хитой давлатининг) сира алоқаси йўқдир. Бу мавзу хусусида проф. Е.Бертельс, В.Зоҳидов, С.Эркинов ва Д.Рўзиеваларнинг тадқиқотларида баҳс қилинади. Бу олимларимиз тарихга оид манбалар, биринчи навбатда Алишер Навоийнинг асарларига асосланиб, «Чину Хитой» деганда Шарқий Туркистондаги туркий давлатлар кўзда тутилишини тасдиқ этадилар³⁰.

Бу мавзуда уйғур олимлари ҳам атоқли шарқшунос Е.Бертельс ва ҳамкасб ўзбек олимлари билан ҳамфикрдирлар.

Дарҳақиқат, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг ватани бўлмиш Чиннинг (демак турк ҳоқонлиги) ўрнига дунё харитасидан ўрин олган ўнлаб Чин мавзеларидан бирортасини қўйиш мумкинми? Йўқ, албатта. Алишер Навоий дostonда туркий халқлар тарихида шон-шавкат қозонган турк ҳоқонликларидан бирини бадий тафаккур йўли билан қайта яратади ва унга жуда катта ғоявий вазифа юклайди. Чин эса Кошғар, Хўтан ва унга туташ ўлкалар эди. Шу ўринда сўз навбатини Навоийнинг ўзига берайлик. «Садди Искандарий» достонида тасвирланишича, Искандар дунёнинг кўп ўлкаларига юриш қилиб, Чин сарҳадига кириб боради. Искандар билан ҳоқон ўртасида муайян мулоқот ва баҳслар бўлиб ўтади. Лекин ҳоқон ҳар бир ишда ақл-тадбир ва адолат билан ҳаракат қилаётган Искандарни кўриб унга тан беради. Атрофига аёнларини чақириб Искандар билан бўлиб ўтган машваратларни ўртага солади. Искандарга нечук жавоб қилиш хусусида уларнинг фикрларини билмоқчи бўлади. Алишер Навоий шу ўринларда ҳоқон ҳақида маълумот бериб ёзади:

Бу сўзлар дегаҳ шоҳи Чину Хўтан,

Дуосига тил чектилар анжуман.

Бу ўринда «Чину Хўтан шоҳи» бирикмасини шарҳлашга ҳожат бўлмаса керак.

«Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланишича, Фарҳод шукуҳли Чин ҳоқонининг ўғлидир. Фарҳоднинг туғилиши бутун Чиннинг шодиёнасига айланади. Фарҳоднинг тарбияси, ақлий ва жисмоний камолоти тасвирлари давомида Навоий унга атаб йилнинг тўрт

³⁰ Бертельс Е. Навои и Джами. — М., 1965. — С.154; Зоҳидов В. «Фарҳод ва Ширин»нинг ғоявий мотивлари. «Шарқ юлдузи», 1948. № 5; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. — 149 — б.; Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. «Адабий мерос», 1971. — №2. — 72 — 73 — б.

фаслига мослаб тўртта олий қаср қурилгани ва бу қасрлар қурилишида Фарҳоднинг ўзининг ҳам иштирок этиши лавҳаларининг сержозиба манзараларини яратади.

Хўтан мулкики, жаннатдин нишондур,

Саводи узра жаннат жон-фишондур.

Ҳамоно тўрт боғи равза ойин,

Ичинда тўрт қасри хулд тазйин.

Ки бўлмиш эрди ҳукмимдин муҳайё,

Гулу асмори андоқким, сурайё...

Биз юқорида Алишер Навоий асарларида Кошғар, Хўтан каби туркий халқлар, жумладан, уйғур аجدодлари манзилгоҳларининг муҳаббат билан қаламга олиниши мисолларига диққатни қаратдик. Бу лавҳалар Навоий асарларидаги воқеалар кечган маконлар ва қаҳрамонларни (хусусан, «Фарҳод ва Ширин» достони мисолида) Уйғуристон билан алоқали ҳолда талқин этишга асос беради. Лекин улуғ шоирнинг катта идеаллари ва шу асосдаги тасвирлари бизни масалага кенгроқ қарашимизни тақозо этади. Достолн воқеалари марказида турган Фарҳодни Хўтандан экан, демак, у уйғур дейиш, ёки уни замин ва замондан ажратиб ўзбек йигити деб аташ масалага тор доирада қараш бўлар эди.

Чин Шарқ шоирлари ашъорларида ҳунармандчилик ва санъат нашъу намо топган орзудаги бир мамлакат сифатида куйланиб келинган. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида тасвирланишича, оддий ҳунарманд Фарҳод Шопур билан биргаликда Чинда сабоқ олади. Чин устоди уларнинг бирига тасвир санъатини, иккинчисига тоштарошликни ўргатган. Хусрав Дехлавийнинг «Ширин ва Хусрав» достонида эса, Фарҳод Чин шоҳининг бахтсиз бир ўғли сифатида тасвирланади. Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин»ида эса, достон воқеалари ва қаҳрамонларини Чину Хито билан боғлаш воситасида бу мамлакатнинг жуғрофияси ҳақидаги қарашларга аниқлик киритади. Чину Хито қадимги турк ҳоқонлигининг манзилгоҳларидан биридир. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да Чинни шундай тасаввур қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги тўртликлардан бирида Алп Эртўнганинг қадамжойи сифатида таъриф этилган Хўтанни Навоий ўз идеалида яратган Чин ҳоқонлигининг шукуҳга эга бўлган маркази сифатида тасвир этади. Фарҳод номи билан боғлиқ «Минг уй» қабилидаги афсоналарнинг Уйғуристонда кўп учраши ҳам Навоийнинг диққатини тортган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Алишер Навоий юқоридаги тасвирларида туркий халқларнинг тарихи, унинг ҳамма қавмлари, ҳунар ва истеъдод эгаларига бўлган меҳр-муҳаббатини намойиш этади. Шу сирада

гуманист шоир уйғур тарихига, маданиятига, унинг Саъдиддин Кошғарий каби мумтоз кишиларига хурматини ҳам изҳор қилиб борди.

xxx

Шарқий Туркистоннинг XVI аср шароитида ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг ўзига хос бир барқарорлашуви юз берди. Шу муносабат билан бадиий адабиётга бўлган эътибор ҳам ўтган асрлардагига нисбатан бир мунча кучайди. Маълумки, XVI асрдан Шарқий Туркистонда Ёркент шаҳрини марказ қилган Султон Саидхон (1490-1533) бошчилигидаги мустақил уйғур давлати майдонга келди. Сулола бошлиғининг номига нисбатан «Саидия» унвонини олган бу давлат Кошғар, Хўтан, Оксу, Кучор, Қумул ва ҳатто Бадахшонгача бўлган катта заминни ўз ичига олар эди. Султон Саидхон ўлкада марказий бир давлат барпо қилиш, унинг сиёсий ва иқтисодий қудратини ошириш, маданий ҳаётга ривож бериш ишларига катта аҳамият билан қаради. Маданият ва адабиёт, илм ва фан арбобларини давлатни бошқарув ишларига жалб этди. Султон Хусайн Бойқаро Хуросоннинг маданий ҳаёти ва адабиёти равнақига катта эътибор билан қарагани ва айна пайтда, ўзи жўшқин ижод билан шуғуллангани каби Султон Саидхон ҳам бир вақтнинг ўзида Ёркент адабий ҳаётининг муршиди ва жўшқин ижодкори сифатида танилди. Султон Саидхон уйғур ва форс тилларида ижод қилган³¹.

Шоирнинг бизнинг кунларимизгача етиб келган асарларида унинг Алишер Навоий лирикасига катта эътиқоди кўзга ташланиб туради.

Шарқий Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданият тараққиётида Султон Саидхоннинг ўғли Абдурашидхон (1510-1560) ҳам муҳим роль ўйнади. Абдурашидхоннинг ҳукмронлик йилларида Кошғар ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ишлари йўлга қўйилди. Мадрасалар, карвон саройлар барпо этилди. Мовороуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби ўлкалар билан савдо ва маданий алоқалар кучайди. Бу даврда давлат девонхонаси қошида шоҳлик кутубхонаси ташкил қилингани, Ёркент ва Кошғар мадрасаларига Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ироқ музофотларидан илм толиблари келиб таҳсил билан машғул бўлганлиги маълум.

Уйғур тарихчиси Муса Сайрабий (XIX аср) ўзининг «Тарихи амония» асарида Абдурашидхон шахсиятини характерлаб қуйидагиларни ёзади: «Абдурашидхон шижоатда беназир ва саховатда бебадал эрди, мулла ва фозил ва шоир киши эрди. Форсий ва туркийда

³¹ Уйғур эдебийитинин кискича тарихи. — Алмута, 1983. — 63 — б.

назмни яхши айтур эрди. Илми мусикада гўё ҳаками Фирсағурси соний эрди. «Ишратангиз» деб бир мақом ихтиро қилди»³².

Абдурашидхон хонлик девонхонаси ҳузурида ташкил қилинган кутубхонада Шарқ адабиёти асарларини кўчириш ишларига диққат қилиб, бу ишга уйғур ва ўзбек тилларини пухта биладиган хаттотларни жалб этиш йўлини тутди. Худди шу даврдан бошлаб Уйғуристонда Алишер Навоий асарларини кўчириш ишларини йўлга қўйилганлигини таъкидлаш керак бўлади. Бу ғоят хайрли ишда XIX асрда ижод этган шоир ва бастакор Юсуф Қидирхон Ёркандий ва ёркентлик шоира Омоннисохоним ҳам ташаббускор бўлдилар. Юсуф Қидирхон Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалларнинг ўн олти мақом мусикасида айтилишининг ташаббускори эди³³.

Ёркент ва Кошғарда Навоий лирикасидан дастлабки сайланмаларнинг кўчирила бошланганлиги шоирнинг вафоти (1501) йилига тўғри келади. Кўчар мадрасаси мударрисларининг ташаббуси билан шоир вафотининг дастлабки ойларидаёқ унинг лирик асарлари «Сайланма»си бўлган «Чордевон» тартиб берилган ва ҳусни хат билан кўчирилган. Шарқий Туркистонда Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»сининг тўла кўчирилган матни 1557 йилда юзага келган эди.

Алишер Навоий асарларининг Шинжон, Тошкент, Душанбе, Олма-ота, Баку ва Санкт-Петербургда сақланаётган қўлёзмаларининг кўчирилиш эътибори билан Шарқий Туркистонга дахлдор деб топилганлари юзасидан фикр юритиладиган бўлса, бу ерда шоирнинг лирик асарлари, «Хамса» дostonлари, фалсафий-ахлоқий мундарижадаги асарларига катта эътибор билан қаралганлигини кузатиш мумкин. Кошғар, Ёрканд, Урумчи, Ғулжа каби шаҳарларнинг ҳар бирида кўчирилган асарлар ўзигахос бир хаттотлик намуналаридир. Филология фанлари номзоди Д.Райҳонов ўзининг «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг ўрни» мавзuidaги тадқиқотида XVIII- XIX асрларда Уйғуристонда Кошғар ва Ёркент хаттотлик мактабларининг ташкил топганлиги ва бу икки марказий шаҳардаги хаттотлик мактаблари мамлакат маданий ҳаётида юксак даражадаги вазифаларни адо этганлигини қайд этади. Уларда Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий, Абдуқодир ибн Мулла Баҳодир Кошғарий, Мир Ҳусайн Сабурий, Мулла Саидниёз ибн Мулла Муҳаммад Якуб (Кошғар хаттотлик мактаби) каби ўз даврининг истеъдодли котиблари алоҳида санъат кўрсатиб ишлаганлар. Бу шаҳарларда кўчирилган асарлар ўртасида Алишер Навоийнинг меросига оид қўлёзмалар матншунослик қонун-қоидаларига изчил риоя қилиниши жиҳатидан ҳам, хаттотлик санъатининг юксаклиги

³² Муса Сайрабий. «Тарихи эмение». — Қозон. Н.Пантусов нашри. 1905. — 19 — б.

³³ Уйғур эдебийитининг қисқичэ тарихи. — Алмута: Наука нашриёти, 1983. — 69 — б.

томонидан ҳам ажралиб туради. Бу қўлёзмалар бир томондан, Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кенг оммалашганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, XVIII- XIX асрларда Шарқий Туркистонда тараққий топган хаттотлик мактабларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш жиҳатидан ниҳоятда муҳим манбаларидир³⁴.

Алишер Навоий асарларининг Уйғуристонда кўчирилган анчагина қисми бугунги кунда Шинжонг осори атиқалар музейида сақланмоқда. Уларнинг кўпчилиги уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов томонидан тузилган «Уйғур классик адабиёти қўлёзмаларининг каталоги»да тасниф этилган³⁵. Шунингдек, Навоий асарлари қўлёзмалари ҳақида Урумчида алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Қадимги асарлар каталоги» («Қадимги асарлар тизимлики»)да хабар қилинади³⁶.

Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кўчирилган ва бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган қўлёзмалари ҳақида шу институт илмий жамоатчилиги томонидан тайёрланган кўп жилдлик каталог («Собрание Восточнѹх рукописей Академии наук Узбекской ССР») орқали маълумот олиш мумкин³⁷. Филология фанлари доктори М.Ҳакимовнинг «Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи» асарида эса Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида сақланаётган қўлёзмалар ҳақида сўз бораётганда Алишер Навоийнинг Шарқий Туркистонда кўчирилган асарлари ҳақида ҳам муфассал маълумот келтирилади³⁸.

Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кўчирилган энг нодир қўлёзмалари сирасидан ХАТТОТ Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий томонидан ҳижрий 1240-1245 (милодий 1824-1830) йиллари кўчирилган мукамал куллийтни (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фонди инв.316) кўрсатиш мумкин. Д.Райҳонов юқорида эслатиб ўтилган тадқиқотида Олма-ота, Душанбе шаҳарларида мавжуд Навоий қўлёзмалари ҳақида ҳам эътиборли маълумотларни баён қилади.

Шундай қилиб, Навоийнинг асарлари Шарқий Туркистонда асрлар давомида қайта-қайта кўчирилди. Кутубхоналарда, хонадонларда авайлаб сақланди. Навоий асарларини кўчиришнинг ХУШ-ХІХ асрларда, хусусан Кошғар ҳокимларидан Зухриддинбек ва Ёрқент

³⁴ Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (XVIII – XIX в.в.). АҚД. – Алма – Ата, 1992.С.23.

³⁵ Ю.Мухлисов .Уйғур классик адабиёти қўлёзмаларининг каталоги. – Урумчи, 1956.

³⁶ Қадимки эсерлэр тизимлики. – Урумчи, 1969.

³⁷ Собрание Восточнѹх рукописей Академии наук Узбекской ССР. I – XII тома. – Т., Изд – во АНУзССР, 1952 – 1975 гг.

³⁸ Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Т., Фан, 1988.

хукмдори Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек даврида кенг йўлга қўйилганлигини, бу икки ҳомий хукмдорнинг хаттотлик мактабларига, хаттотлар жамоаларига эътибор ва ғамхўрлик билан қараганларини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Шу сирада улар Навоий асарларини алоҳида бир санъат билан кўчирилиши ҳамда китобат қилинишига эътибор билан қараганлар. Бу йўналишда Зўҳриддин Ҳакимбек девонхонасида мунши бўлиб ишлаган Абдурахим Низорийнинг ҳам ташкилотчилиги, ташаббускорлиги алоҳида диққатни тортади. Ўз даврининг катта адиби, шоирлар жамоаларининг раҳнамоси бўлган Низорий ўзи шахсан Навоий асарларининг уйғур китобхонлари ўртасида тарғиб этиб қолмай, бошқаларни ҳам шунга даъват этган. Мадрасаларда навоийхонлик дарсларини йўлга қўйишга ташаббускор бўлган. Мактаблар учун Навоий асарлари юзасида қўлланма китоблари тузган.

Ххх

Ўзининг маҳаллий (миллий) барқарор кучли анъаналари мавжуд бўлган адабиёт ўзи билан ёнма-ён тараққий қилиб бораётган, ҳатто ундан ташқарида турган адабиётларнинг катта оламшумулуютқларини тез пайқайди. Уларни ўзининг маҳаллий анъаналари билан боғли ҳолда ривожлантириш, бойитиш йўлини тутати. Бир адабиёт иккинчи бир адабиётнинг ютуқларини ўз эстетик идеаллари, ижтимоий қарашларига мувофиқ келгандагина, унинг ўзида мавжуд яширин имкониятларини юзага чиқаришга илҳомлантира олгандагина қабул қилади. В.Белинский сўзлари билан айтганда «...буюк сўз санъаткорининг бошқа шоирларга таъсири бу шоир поэзиясинининг бошқа бир қаламкаш поэзиясида акс этишидан иборат эмас, балки бошқа шоирларнинг қувватини ишга солишдан иборатдир.»³⁹ айти пайтда адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳеч қачон бир адабиётнинг мислсиз юксаклигини, иккинчи бир адабиёт намоёндасидан ўрганиши, унинг анъаналарини ижодий давом эттиришга қўл уриши унинг ўзига хос ижод йўли ва услубини инкор этмайди.

Шу маънода қараганда, уйғур адабиёти ўзининг қадимги даврлардан буён давом этиб келаётган мустаҳкам анъаналарига эга эди. Бу ҳолни Шарқий Туркистоннинг маданият ва адабиёт бениҳоя тараққий этган жуда кўплаб марказларидаги жўшқин ҳаёт тарзидан англаб олиш мумкин бўлар эди. Бу ўлканинг тарихи, маданияти ҳақида ҳикоя қилувчи муаррихлар, тазкиранавислар, сўз санъаткорларининг талайгина асарлари бизгача етиб келгандир.

ХУ-ХУІ асрларга келиб Шарқий Туркистон маданияти тарихида муҳим бир ҳодиса рўй берди. Юқорида қайд этиб кўрсатилганидек, бу қадимий маданият ўлкасига Хуросон ва Мовороуннахрнинг кенг ҳудудларида тараққий топган адабиёт ютуқлари кириб кела бошлади. Бу ҳолнинг катта мазмунини проф. С.Малов жуда чиройли тушунтириб берди. У

³⁹ Белинский В. Полное собрание сочинений. Том У. — С.502.

Шарқий Туркистонда Мовороуннахр, Хуросон маданияти ва адабиётининг ёйила бошлашида Навоий ижоди катта воситачилик ролини ўйнади, деб ёзади.

Дарҳақиқат, Хуросон ва Ўрта Осиё адабий муҳити асарларининг Кошғар, Ёркент ва Хўтан каби Шарқий Туркистоннинг маданий марказларига кириб бориши регион (туркий адабиётлар региони) адабиётининг қонуний бир ҳодисаси, айти пайтда ўзига хос маҳаллий (миллий) адабиёт сифатида тараққий қилиб бораётган уйғур адабиётининг янги анъаналар билан бойиши ҳам эди. Зеро, Навоий ўзи мансуб бўлган ўзбек адабиётини, айти пайтда уйғур адабиётини ҳам ўзининг бой лирикаси ва «Хамса» дostonларидан баҳраманд этди. Алишер Навоийнинг улуг нияти ҳам ху эди. Туркий тилида сўзлашувчи барча халқларни форсий тилида шуҳрат тутган «Хамса»лар билан бўйлаша оладиган асарлар билан баҳраманд этиш эди. Шунга кўра ҳам XVI асрдан бошлаб Навоий асарларининг Уйғуристонга кириб кела бошлаши катта воқеа сифатида қабул қилинди. Навоий асарлари уйғур адабиётида янги-янги анъаналарнинг келиб чиқишига восита бўлди. Навоий асарларининг уйғур маданияти ва адабиёти олдидаги яна бир аҳамиятини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Шарқий Туркистонда форсий тилидаги адабиёт намуналари у ёки бу даражада маълум эди, албатта. Уйғур китобхонлари Навоий асарларини ўрганиш натижасида форс-тожик ва озарбайжон адабиётлари, бу адабиётларнинг мумтоз намояндалари ижодлари билан ҳам анча яқиндан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

Навоий ўзининг қитъаларидан бирида Шарқ ғазалчилигининг уч устоди, яъни Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийни ўзи учун устоз деб билганлигини таъкидлайди. Демак, Навоий уйғур ғазал мухлисларининг диққатларини шу устодлар мерослари томон рағбатлантирди. Шоирнинг «Хамса» дostonлари билан танишиш орқали эса, уйғур китобхонлари Шарқ адабиётида тўнғич хамсанавис сифатида шуҳрат қозонган улуг озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209)нинг «Панж ганжи», яъни «Хамса»си ва унинг ҳар бир достони мундарижасидан воқиф бўлдилар. Низомийдан кейин хамсанависликнинг анъанага айлангани, Низомий «Хамса»сига жавоб тарзида яратилган Ҳиндистонда форс-тожик адабиётига асос солган Хусрав Дехлавий (1253-1325) асарларининг ғоявий-бадий мундарижаси ҳақидамаълумот олдилар. Алишер Навоий ўз «Хамса»сини ташкил қилган дostonларидан ҳар бирининг муқаддимасида форс-тожик адабиётининг буюк намояндаси, ўзининг пири ва устози Жомий фаолиятини, устоз ва шогирдлик муносабатларини таърифлаб беради. Бу билан Навоий уйғур адабиёт мухлисларининг форс-тожик, озарбайжон ва ҳинд адабиётларини ўрганишлари учун қулай йўл очди. «Хамса» анъанасининг ҳаётийлиги, бу анъанани ҳар бир янги адабиёт заминида ривожлантириш

мумкинлиги ҳақида сабоқ берди. Уйғуристонда ХУІ асрда ташкил топган Саидия уйғур давлатининг хонларидан Абдурашидхоннинг она тили билан бирга форсий тилида ҳам асарлар яратгани маълум. Кейинги асрларда, хусусан, ХУІІІ-ХІХ асрлардаяшаган уйғур шоирларининг Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз ижодлари билан яқиндан танишликлари англашилади. Абдурахим Низорий мероси ўртасида истеъдодли форс-тожик шоири Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг ҳаж сафарини тасвир этган ҳикоятнинг учраши ниҳоятда характерли бир ҳолдир.

Навоийнинг «Хамса»сини ўрганиш натижасида уйғур адабиётида ҳам хамсачилик анъанаси пайдо бўлди. Низорий, Турди, Ғарибий, Наврўзохун Зиёий каби уйғур шоирлари бу анъанани давом эттириб, янги-янги асарлар яратиш ниятида бўлдилар. Уйғур адабиётида пайдо бўлган бу янгиликларнинг кўпи Алишер Навоий асарларининг ижобий таъсири натижасида юзага келганлиги шубҳасиз. Уйғур адабиётида ХУІ-ХІХ асрларда рўй берган ана шу ҳодисаларни адабий алоқалар жараёнининг ўзига хос хусусияти сифатида ҳар томонлама ўрганмай туриб, уйғур адабиётининг бой тарихини тўла тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шарқий Туркистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон уйғуршунослари нинг тадқиқотларида уйғур адабиётида Навоий асарларининг ўрни масаласига кўп мартаба диққат қилинганлиги ушбу монографиянинг кириш қисмида қайд этиб ўтилди. Лекин ушбу илмий ишларнинг кўпинча уйғур адабиётида ХІХ асрда майдонга келган «Муҳаббат дostonлари» муносабати билан олиб борилгани маълумдир. Ҳолбуки, кейинги йиллардаги тадқиқотлар уйғур адабиётидаги Навоий анъаналарининг ўрни «Муҳаббат дostonлари» билан чекланмаслигини кўрсатди. ХУІІІ-ХІХ асрда уйғур адабиётининг Мақсуд қори, Ноқис, Мулла Барот, Мир Ҳусайн Сабурий, Мулла Сиддиқ Ёркандий каби қатор намояндалари ижодларини ўрганиш мавзунинг кенг кўламини кўрсатмоқда. Бундан ташқари Навоий анъаналари деганда яққол кўзга ташланиб турган асарларгагина мурожаат қилиш юқорида тилга олинган алоқалар доирасини торайтириб қўйиши шубҳасиздир. Уйғур адабиёти тарихининг турли даврларини ўрганиш ўзларининг бой лирик асарлари, турли темалардаги дostonлари билан танилган Хўжамқули Ҳирқатий, Муҳаммад Сиддиқ Залилий ва Мулла Аълам Шаҳёр Салоҳийларнинг ҳам ўз ижодий изланишлари жараёнида Алишер Навоийнинг маҳорат мактабидан баҳраманд бўлганликларини кўрсатмоқда.

Шу ўринда Шарқда адабий алоқалар тарихининг катта билимдони проф. Е.Бертельснинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади. Олим ёзади; «Бир вақтлар таъсир масаласига жуда катта аҳамият бериш майли мавжуд эди. Натижада кўпгина шоирларнинг ижоди текширувчилар қўлида таъсир туфайли бунёд бўлган уйчаларга айланиб қолган эди. Бундай

йўлнинг хатолиги ҳақида қайта-қайта гапирилди. Лекин бу фикр ҳар қандай таъсирни инкор этиш учун дастур сифатида қабул қилинди. Кейинги вақтларда адабий алоқалар масаласига диққат қилинмай, уни четлаб ўтиш ҳам воқе бўлди. Бироқ халқдан халққа ўтиб турувчи адабий таъсирни рад этиш реал фактларни ҳисобга олмаслигинадир ҳолос»⁴⁰.

Шарқ адабиётида бутун Ўрта аср давомида инсон ва жамият ҳаётининг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган юксак идеалларни кўпинча анъанавий сюжет ва образлар орқали ифодалаш ижодий жараённинг ўзига хос бир қонунияти сифатида яшаб келди. Бундай анъанавий сюжет ва образлардан ижодий фойдалана олмаган шоирлар ёрқин асарлар ярата олмаганлар⁴¹.

Навоий ўзининг лирикаси ва «Хамса»дан ўрин олган дostonларида Шарқда кишилиكنинг зийрак ақли ва истеъдоди билан вужудга келган барча маънавий бойликларга ворисликгина қилиб қолмай, уларни бойитиш, ривожлантириш йўли билан ўз даврининг долзарб масалалари хизматига бўйсундирди. Демак, гап Навоий дostonларини баҳолаш хусусида борадиган бўлса, шоир ўтмиш адабиёти анъаналаридан ўз даврининг қайси масалаларини ёритишда фойдаланди ва бу бобда маҳорат кўрсатди деган саволга жавоб бериш керак бўлади. Нима учун Низорий «Хамса»сидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этдилар. Турди Ғарибий «Шоҳ Баҳром» дostonини танлади. Бу ҳолдан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар бир янги давр ижодкори ўзининг фикр-ўйларини банд қилиб келаётган мавзуларини ёритиш учун ўз ўтмишдошлари томонидан қўлланиб, халқнинг шуурига сингиб кетган сюжет ва образларни излаб топиш, уларни қайта ишлаб ўз маҳорати даражасида янги мақсадлар ифодаси даражасида сайқал бериш ҳуқуқига эгадир. Шу жиҳатдан ҳам Низорийга «Фарҳод ва Ширин»у, Ғарибийга «Шоҳ Баҳром» кўпроқ маъқул келган. Янада аниқроғи, гуманист ўзбек шоирининг шу асарлари марказида турган ғоя ва образлар Низорий ва Ғарибийга маъқул келган, уларнинг дил таҳидаги ғоявий ниятларини, ижодхонасидаги маҳорат торларини жунбишга келтирган. Ўз вақтида Мавлоно Лутфий ва Жомий Навоийга қандай раҳнамолик қилган бўлсалар, ўз навбатида Алишер Навоий ҳам Низорий ва Ғарибийга шундай устоз бўлди ва бу билан уйғур адабиёти тарихида катта ҳодиса рўй берди. Уйғур шоирлари «Хамса»га қўл урдилар ва унинг бир неча дostonини яратишга муваффақ бўлдилар. Туркий адабиётлар ўртасида уйғур адабиётидагина Навоий «Хамса»си дostonларига жавоб даражасидаги асарлар яратилди. Бу дostonларнинг муаллифлари Низорий ва Турди Ғарибий каби забардаст уйғур шоирлари эди. Навоий поэтик мактабининг

⁴⁰ Бертельс Е. К вопросу о филологической основе изучения Восточных памятников. «Советское востоковедение», 1955. — №3. — с.15.

⁴¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. — Т., ЎзФА, 1963. — 38 — б.

уйғур адабиётидаги давомчилари ҳақида сўз борганда Ҳирқатий, Залилий, Мулла Фозил, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Сабурий номларини ҳам аташ керак бўлади. Чунки бу шоирлар бевосита «Хамса» дostonлари яратмаган бўлсалар-да, ўз асарларида Навоийнинг сўз санъати маҳоратидан истифода этдилар.

Уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларини насрийлаштириш ҳам ўзига хос бир йўналишниташкил этди. Навоий асарларининг мавзуи, сюжети ва образларини сақлаган ҳолда уларни наср воситасида турли услублар билан китобхонга тақдим этиш катта маҳорат талаб этар эди. Мир Ҳусайн Сабурий, Муҳаммад Мулла Сиддиқ Ёркандий ва Умар Бокий каби шоирлар ўз асарлари билан шундай маҳорат эгалари эканликларини намойиш этдилар.

Уйғуристон гўзал ривоят ва афсоналар ватанидир. Бу ерларда Навоий «Хамса»си дostonлари пайдо бўлиши билан уларнинг мавзу ва образларини халқ фантазияси билан янги бадиий талқинларда ифода этган кўплаб афсоналар, эртаклар юзага келди. Тўғри, аслида «эпик шеъриятнинг асосини, бир томондан мифлар, аجدодлар шахсини улуғлаш каби ҳодисаларнинг маҳсули бўлган ибтидоий қаҳрамонлик дostonлари ташкил этган бўлса, иккинчи томондан, унинг ривожланишида ҳаёлий эртаклар катта аҳамият касб этганлар»⁴². Шу билан бирга жаҳон адабиёти, хусусан Шарқ адабиёти тарихи катта эпик асарларнинг сюжет ва образларининг фольклорга кириб бориши, ўзига хос мундарижага эга бўлган ривоят ва афсоналарнинг яратилишига манба бўлганлигини ҳам тасдиқ этади. Бу ҳолни Навоий «Хамса»си муносабати билан уйғур адабиётида ҳам кузатиш мумкиндир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Навоий ижодиёт майдонига зукко истеъдод эгаси бўлган сўз санъаткоригина эмас, айти пайтда туркий халқлар адабиётининг ҳимоячиси, муршиди сифатида ҳам кириб келди. Улуғ шоир Хуросондан Чину Хитой (Шарқий Туркистонгача) бўлган ерларда истиқомат қилаётган туркий халқлар адабиётининг равнақини истади. Ўзининг Юсуф Хос Ҳожиб, Лутфий каби салафлари йўлларида одимлаб, илгарилаб бутун Шарққа, Жомий каби устодларга туркий тилининг қудратини, туркий адабиётнинг каломини эълон этди. Асарларида туркий халқларнинг орзу-умидларини куйлади. Шунинг учун ҳам улуғ ўзбек даҳо шоири ҳамма туркий халқлар ичига кириб борди. Уйғуристонда Навоий асарлари кенг тарқалди, қўлёзмалари қўлдан қўлга ўтиб севиб ўқилди. Уйғур адабиётида Навоий лирикаси ва «Хамса» дostonларининг анъаналари пайдо бўлди. Навоийга издошлар ижод майдонига кириб кела бошлади. Уйғур адабиёти туркий халқлар адабиёти ўртасида

⁴² Расулов Х.Қадимги эпик шеъриятнинг дастлабки намуналари. «Адабий мерос». 1971. 2 – к. – 34 – б.

Навоий асарлари мавзу ва образларига янгича умр бағишланган катта адабиёт сифатида танилди.

II боб.

УЙЎУР АДАБИЁТИДА «ХАМСА» МАВЗУЛАРИНИНГ

ИШЛАНИШ ТАРИХИДАН

Уйғур адабиёти ўзининг энг қадимги даврларидан бошлаб ота-боболарнинг ҳудуд билмас истеъдоди билан яратилган мундарижа жихатидан ранг-баранг асарлари билан ажралиб туради. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини варақласангиз, унда ишқий лирик лавҳаларга ҳам, панд-насихат характеридаги парчаларга ҳам қаҳрамонлик дostonларининг намуналарига ҳам кўзингиз тушади. Демак, туркий адабиётнинг ўзига хос бир ҳалқасини ташкил қилган уйғур адабиёти мавзуларга ҳам, жанрларга ҳам бой эди. Уйғур адабиётининг мавқеини бениҳоя юқори кўтарган яна бир ҳолат унда Шарқда шуҳрат қозонган «Хамса» мавзуларининг ишланиши бўлди.

«Хамса»чиликнинг Шарқ адабиётининг нодир бир ҳодисаси сифатида юзага келгани маълум. Унинг тамал тошини XII аср озарбайжон адабиётининг атоқли намояндаси Юсуф Илёс ўғли Низомий Ганжавий қўйган эди. XIV асрда яшаган ва ўз ижоди билан Ҳиндистонда форс-тожик адабиётининг равнақини бошлаб берган Хусрав Дехлавий Низомий «Хамса»сига жавоб ёзиб, унинг анъана тусини олиб қолишига восита бўлди.

Шу тарзда Шарқ адабиётларида маълум бир мавзу ва сюжетлардан фойдаланиб янгича талқинларга эга бўлган дostonлар яратиш йўли билан давр ҳаётининг муҳим масалаларига жавоб қидириш турли халқлар ижодкорлари ўрталарида ижодий мусобақа тусини олди.

«Хамса» яратиш беш дoston учун кураш, ҳар бир дostonда унинг маншаларидан узоқлашмасдан янги ғоявий ниятлар асосида янги талқинларга эришиш, образли қилиб айтганда, мармардек, гўзал маъдандан ишланган тошсупа устида янги бир иморат қуришдан иборат эди. Шунга кўра ҳам Навоий ўз «Хамса»сини яратиш олдида

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ

Низомий панжасига панжа урмоқ

Деб ёзган эди. Даврларнинг ўтиши билан хамсачилик бутун Шарққа ёйилди. Навоий ҳам бу муқаддас ишга қўл уриб муваффақият қозонди, устозларнинг таҳсинига сазовор бўлди, лекин адабиёт тарихида тўлиқ «Хамса» яратганлар кўп эмас. Айни пайтда, Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Кавказ ва Эрон адабиётларида тўла «Хамса» яратишга интилиш билан бир қаторда, унинг бирор дostonини ишлаш ҳам анъана тусини олган эди. Баъзи муаллифлар

эса «Хамса»дан икки-уч, баъзан тўрт дostonгача ёзганлар. «Хамса»га кирувчи айрим дostonларга мурожаат этган муаллифлар ундан тасодифий равишда бир дostonни танлаб қолмасдан, ўз ният ва интилишларини ифодалашга кенгроқ имкон берадиган асарларгагина диққат қилганлар.

Шарқдаги хамсачилик тарихини кузатиш унинг ниҳоят мураккаб бир жараён сифатида ривожланиб борганлигини, ХУ асрларга келиб эса, форс-тожик адабиётининг забардаст намояндаси Жомийнинг «Хафт авранг»и каби етилик дoston тизимларининг юзага кела бошлаганлигини кўрсатади⁴³.

«Хамса» ва унинг айрим дostonларига мурожаат қилиб, ворисийлик асосида янги асарлар яратиш биринчи навбатда форс-тожик тилидаги адабиётларда кенг томир отди. Зотан, илк «Хамса» ўша давр одатига кўра форс-тожик тилида яратилган эди. Айни пайтда туркий тилида ҳам Низомий «Хамса»сининг айрим дostonлари мавзулари асосида янги асарлар яратиш, уларнинг таржималари устида ишлаш кўзга ташланади. Жумладан, ХІУ аср ўзбек адабиётининг истеъдодли намояндаси Қутб Низомий «Хамса»сидан ўрин олган «Хусрав ва Ширин» дostonининг ижодий таржимасини яратди. ХІУ аср турк адабиётининг атоқли намояндаларидан бўлган Синон Шайхӣ ҳам Низомий дostonига ижодий ёндашиш йўли билан ўзининг «Хусрав ва Ширин» дostonини юзага келтирди. Шундай характердаги бир дoston туркман адабиётида ҳам яратилди. Ушбу ижобий тажрибалар, хусусан Навоӣ қаламига мансуб «Хамса»нинг дунёга келиши билан хамсачиликнинг Шарқда умрибоқий бир жараёнга айлангани маълум бўлди. Туркий тилидаги адабиётларнинг маънавий раҳнамоси сифатида шараф эгасига айланган Навоӣ «Хамса»сининг доврўғи форсий ва туркий тилида сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг тарқалди. Унинг туркий халқлар дунёсидаги мавқеи айниқса, кучли эди.

Кўплаб ижод эгалари Навоӣ «Хамса»сидан илҳомланиб янги асарлар устида ишлаш ниятида бўлдилар. Лекин ўзбек, уйғур ҳамда туркман адабиётларининг ҳеч бирида тўлиқ «Хамса» яратилмади. Қатор туркий адабиётларда «Хамса»нинг алоҳида дostonлари мавзуларига мурожаат этиш яққол кўзга ташланади.

Навоӣ дostonларига илк дафъа диққат қилган ижодкорлардан бири ХУІ аср турк шоири Ломий бўлди. Шоирнинг бизгача етиб келган «Фарҳод ва Ширин» дostonи Навоӣнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonининг бир мунча ижодий ишланган таржимасидир. Ломийнинг «Хафт пайкар» дostonи ҳам таржима асаридир. Ломий Навоӣ дostonлари асосида ишланган бу асарлардан ташқари «шаму парвона», «Вомиқ ва Азро», «Саломон ва Абсол»

⁴³ Навоӣ А. МАТ. УП — т. — 29 — б.

каби дostonлар ҳам яратган. Г.Алиев айрим турк олимларининг шу беш дostonга таяниб, Ломийни ҳамсанавис муаллифлар сафида қайд этишларини эслайди⁴⁴.

Низомий «Хамса»си дostonларининг сюжет ва образларини янгилаш XIV аср муаллифлари Ҳожу Кирмоний ва Соважийнинг ижодий тажрибасида ҳам учрайди⁴⁵. Ломий ҳам Навоий «Хамса»сига нисбатан шундай йўл тутиб, ундаги «Фарҳод ва Ширин», «Сабъан сайёр» дostonидан ташқари асарларни янги сюжетлар асосига қурганга ўхшайди.

Ўзбек ва туркман адабиётларининг кўзга кўринган намояндаларидан Нур Муҳаммад Андалибнинг бой ижодий мероси ўртасида «Лайли ва Мажнун» дostonи мавжуд. Низомий, Навоий ва Ғузулийнинг шу номдаги дostonларидан ижодий истефода этиб яратилган бу асар муаллифнинг шарқ адабиётини мукамал билишини, ўзига яратилган ҳамма «Лайли ва Мажнун»лардан яқиндан бохабарлигини кўрсатади. Андалиб ўз асари устидаги ишида халқ оғзаки ишқий дostonлари мотивларидан ҳам унумли фойдаланганлигини кўрсатади⁴⁶.

Ўзбек адабиётида хамса мавзуларига фаол муносабатни XIX асрнинг аввалларида яшаб ижод этган ўзбек шоири Маҳзун ижодида учратиш мумкин. Маҳзун ўзининг «Фарҳод ва Ширин» дostonини Низомий, Хусрав Дехлавий ва Навоий асарларидан ижодий фойдаланиш йўли билан яратди⁴⁷. Маҳзун дostonи наср ва назм йўли билан ёзилган бўлиб, асар услубида халқ китобларининг таъсири яққол кўзга ташланиб туради.

xxxx

Навоий асарлари сюжет ва мавзуларининг уйғур адабиётида ишлана бошлаши XVI асрдан фаол тус ола бошлади.

Маълумки, бу даврда ҳамма туркий халқларда, жумладан, уйғурларда ҳам адабиёт катта тараккиёт йўлига чиқиб олган эди⁴⁸. Ўз вақтида туркий адабиётининг жонкуяри Навоий туркий халқини форсий тилидаги нодир адабиёт намуналари билан таништиришга аҳд қилиб, бу ишни у асарларга муваффақиятли жавоблар ёзиш йўли билан амалга оширганидек, уйғур сўз санъаткорлари ҳам Навоийнинг ҳамма асарларидан уйғур китобхонларини баҳраманд этиш йўлини тутдилар.

Уйғур адабиётида XVI асрдан эътиборан Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига, «Хамса» дostonларига қизиқиш, улардан маҳорат сирларини ўрганиш кўзга ташлана бошлайди. Ушбу тадқиқотнинг аввалги қисмида қайд қилинганидек, Навоий асарларига

⁴⁴ Алиев Г. Темў и сюжетў Низами в литературах народов Востока. — М., 1985. — С.135.

⁴⁵ Валихўжаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Навоийнинг муносабати. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1990. — №1. — 19—6.

⁴⁶ Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги ўзбек—туркман адабий алоқалари проблемасига доир. — Т., 1988. — 89—6.

⁴⁷ Фитрат. «Фарҳоду Ширин» дostonи тўғрисида. Аланга. 1930. 1—2—сонлар.

⁴⁸ Ҳамраев М. Веков неумирающее слова. — Алма—Ата, 1969. — С.20.

бўлган эътибор Шарқий Туркистонда улуғ шоир асарлари қўлёзмаларининг кенг ёйила бошлаганиданок кўзга ташланар эди.

Туркий адабиётлар ўртасида Навоий «Хамса»си дostonлари мавзуларига мурожаат этишда уйғур адабиёти олдинги ўринда туради. Тўғри, уйғур адабиётида тўлиқ «Хамса» яратилмади. Атоқли уйғур адиби Низорий «Хамса» дostonларидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этди. Турди Ғарибий эса, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonини яратди. Демак, уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларидан учтаси асосида янги асарлар яратилди. Аслида Низорий ва Ғарибийлар тўлиқ «Хамса» яратиш фикрида ҳам бўлганлар деб айтиш мумкин. Низорийнинг ёзишича, Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг тавсияси ва унга шоирнинг жавобида шундай маъно англашилади. Жумладан, Низорий ўзининг дostonлар мажмуасида ёзади:

Каминаи нотавон Абдурахимни юртимизнинг ҳокими Зухриддинбек олийлари ўз ёнига чақириб, улуғ Амир Алишер Навоий ҳазратларидек муҳаббатлар оламининг жавохирлари билан тўлган дostonларни қачонда бунёд этурлар деб қистаб, ҳижолат чектиргани важҳидин, ондин улуғ устоз «Хамса»си сингари янги жавохирлар дostonларини ўз улусисмизга тақдим этмак иштиёқида қаламни андоғ тебратдим. Бу ўринда Навоий «Хамса»сининг муҳаббат жавохирли сифатида характерланишининг ўзи бу мумтоз асарга бўлган ҳурмат-эътиборни кўрсатиб турибди. Ҳоким шоирга мурожаатида «Хамса»га ўхшаш янги жавохирлар яратиш устида иш бошлашга даъват этмоқда. Ўз даврининг катта дониш ва истеъдод эгаси бўлган Низорий «янги жавохир» яратиш учун «Хамса»нинг ўзидан юксакроқ намунани кўрмагай деб айтиш мумкин. Шунга кўра ҳам у Навоий «Хамса»си таркибидаги иккита дostonга мурожаат қилган. Турди Ғарибий эса «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonи устида ишлаш билан уйғур «Хамса»сини бунёд этишга ғишт қўйган. Уйғур шоирлари булардан ташқари шарқда машҳур «Вомиқ ва Узро» сюжетида ҳам мурожаат этганлар. Анъана асосидаги дostonлар ёнига «Робия ва Саъдин» каби реалистик томоил билан йўғрилган асарларни қўшиш билан «янги жавохирлар» рўйхатини кенгайтириб борганлар.

Уйғур халқи Ўрта Осиё, Хуросон ва бошқа туркий халқлар яшаган ҳудудларда бўлгани каби бутун тарих давомида мураккаб сиёсий-ижтимоий ҳаёт шароитини бошдан кечирди. Шарқий Туркистонда мустақил марказий давлатлар ташкил топган даврлар (Қорахонийлар, Султон Саид ва Абдурашидхон ҳукмронликлари даврлари каби) ҳам бўлди. Лекин Манжур, Муғул ва Хитой хонларининг Шарқий Туркистон устидаги дафъа-дафъа рўй бериб турган истибдоди бу ўлка тарихида чуқур салбий из қолдирди. Уйғур халқи ўз истиклоли учун бот-бот курашларга отланди. Дониш, ақл ва истеъдод эгалари бу курашларнинг олдинги

сафларида бордилар. Улар зулм ва зўравонликлар ҳаддидан ошиб кетган вақтларда ҳам ҳокимиятни ўз қўлларида тутиб турган кучларни эл-юртга ҳайрихоҳ бўлишга чақириш билан халқ қисматини енгиллаштириш йўлини тутдилар. Бу соҳада маҳаллий зодагонлар ўртасида етишиб чиққан тараққийпарвар ҳоким ва бекларнинг роли ҳам катта бўлди. XIX асрнинг аввалларида Манжур-Хитой мустамлакачилик сиёсати авж олиб турган бир даврда Кошғарда ҳоким бўлиб турган Зухриддинбек ўз даврининг шундай пешқадам кишиларидан эди. Биз Зухриддинбекнинг ҳокимлик даврини ҳам, убошқарган ҳокимлик идорасини ҳам беками-кўст эди, демоқчи эмасмиз. Зотан, бу даврларда ҳам халқ оммасининг ҳаёти аянчли бир ҳолда қолаверди. Турли ижтимоий қатламлар, мазҳаблар ўртасидаги зиддиятлар ҳам мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатар эди.

Зухриддинбек Кошғарнинг давлат арбоби сифатида аввало ўлкадаги ҳаётнинг тинч-тотув давом қилишига катта куч сарфлади. Унинг маданият ва адабиёт соҳасидаги ҳомийлиги, айниқса, самарали бўлди. Ўзи ҳам таъби назм эгаси бўлиб Зухурий таҳаллуси билан шеърлар ёзган бу тараққийпарвар шахс ўз лавозимидан фойдаланиб, низорий, Ғарибий, зиёий каби кўплаб истеъдод эгаларини Кошғар адабий муҳитида фаолликка даъват этади. Жумладан, у юксак истеъдод эгаси Низорийга яқиндан ҳомийлик қилади. Бошқа истеъдод эгаларини ҳам сарой хазинаси ҳисобидан таъминлаб, маданият, санъат ва адабиётган равнақ беради⁴⁹.

Зухриддинбекнинг давлат арбоби, маданият ҳомийси сифатидаги фаолияти ўзининг айрим жиҳатлари билан Алишер Навоий фаолиятига ўхшаб кетади. Зотан, Зухриддинбек ҳаёт йўлига ҳам, ижодий фаолиятига ҳам катта рағбат билан қараган. У ўз даври истеъдодларининг диққат-эътиборини Навоийнинг бой лирикаси, хусусан «Хамса» дostonларига қаратган, уларнинг навоийхонлик фаолиятларини рағбатлантириб борган. Диққатга сазовор жиҳати яна шундаки, худди шу даврда уйғур котиблари Навоийнинг девонлари, «Хамса» дostonларини хуснихат билан кўплаб нусхаларда кўчирдилар⁵⁰.

Турди Ғарибий ўзининг «Китоби ғариб» асарида Зухриддинбекни шундай характерлайди:

Чу Кошғар аро бор эрди асру шоҳ,
 Дили ичра марғуб эмас қасру коҳ.
 Ўзи Кошғар шоҳи, шоҳона улуғ,
 Ўлим хавфидин эрди кўнгли сўнуғ.
 Зухуриддин исми, боши узра тож,

⁴⁹ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1968. 1 – к. – 54 – б.

⁵⁰ Рўзиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдураҳим Низорий ижодида. Ном.дисс. Қўлёзма. – Т., 1974. – 51 – б.

Замонида эрди шариат ривож¹.

Ана шу ҳоким кунларнинг бирида ўз даврининг атоқли сўз санъаткорлари сифатида танилган Низорий, Ғарибий ва Зиёиларни ҳузурига таклиф этиб, уларнинг ҳар бирини эл учун, юрт учун манзур асарлар яратишга даъват этади.

Зухриддинбекнинг таклиф ва тавсифларида замона руҳи билан боғлиқ безовталиқ, шундай бир шароитда халққа маънавий мадад излаш оҳанглари сезилиб турар эди. Бу ҳолни Ғарибий «Китоби ғариб» асарида шундай шарҳлайди;

Деди шоҳ, қилғил бу янглиғ китоб,
Раият димоғига яткур гулоб.
Бари ҳур агар сўзин қил томон,
Ки назм айлагил, англасун хосу ом.
Дағи айлагил ҳар неча маърифат,
Шариат баёнини ҳам зоҳир ат.
Жаҳон хайли маккорлик қилмағай,
Ҳунар ичра ғаддорлик қилмағай.
Адув миннати тарк айласун,
Ҳамиша шариат йўлин издусин.
Сўзунг англабон ҳурфагарлар бари,
Қадам қўймағай шариаттин тошқари².

Кўринадики, Зухриддинбек ўз даврининг донишманд ва тадбирли давлат арбоби сифатида маккорликка, алдамчиликка, кишиларга нисбатан миннат фикрида бўлган кимсаларга қарши турган. Ўз навбатида шоҳ ростгўйликка, шариат йўлида собит бўлишга таъсир кўрсатадиган асарларга ҳожатманд эди. Бу йўлда у сўз санъаткорларининг мададига таянар ҳам эди. Бу Зухриддинбекнинг Низорийга мурожаатидан ҳам англашилади.

Зухриддинбек Низорийни ҳузурига чорлар экан, ўртада шундай суҳбат бўлиб ўтади;

Замон шаҳидин бўлди амри азим,
Аё, нотагон хаста Абдурахим.
Муҳаббат ўти дилда тобиш қилур,
Хирад булбули доғи нолиш қилур.
Чу ушшоқлар зикрини назм қил,
Хиёлат майдониға азм қил.

¹ Ушбу саҳифалардаги бир неча шеърӣ мисол Б.Аршидиновнинг китоби асосида келтирилмоқда. Б.Аршидинов. Уйғур классиклари ижодийи́тида дастан жанри. — Алмута, 1988. — 42 — б.

² Ўша асар, 43 — б.

Вафосиз жаҳонда нишона керак,
Вақосиз замонга пасона керак¹.

Шоир Зухриддинбекнинг нозик тафаккурига ҳам ишора қилади;

Замони ул шоҳга кечмиш хиёл,
Қилур назм алфози даф малол.
Чу ушшоқларинг ҳикоятини,
Ки боштин ўткан ривоятини.
Қилиб жам назм айласа хўбдур,
каломи табиатқа марғубдур.
Қилиб ишқ хурпини равшан баён,
Ўқуб онглағой борча аҳли жаҳон.

Зухриддинбекнинг Ғарибий билан мулоқотда айтган гаплари билан Низорийга мурожаати ўртасида маълум умумийлик бор. Агар Ғарибий билан суҳбатда даврда авж олган «маккорлик», «алдамчилик» каби иллатларни даф этиб, одамларни инсоф ва диёнат йўлига бошлаш қудратига эга бўлган асарларга ҳожатмандлик руҳи англашилса, Низорий билан суҳбатда ҳам «замон аҳли», «жаҳон хайли», «гуфтори», «рафторидаги» ўзгаришлар – таназзул ҳақида сўз боради. Унинг дафи учун эса яна кишиларнинг руҳий оламига ижобий таъсир этиш қудратига эга бўлган сўз санъати асарларига чанқоқлик муддаоси билиниб туради.

Ватан тақдири туйғуси, ватандошларининг қадр-қиммати туйғуси қалбида дард бўлиб турган Зухриддинбекнинг Низорийга қарата «ушшоқлар зикрини назм қилиш» ҳақидаги таклифи дастлабки қарашда кутилмаган бир ҳодисадек туюлади.

Зухриддинбекнинг сўзларига такроран мурожаат қилайлик;

Чу ушшоқларнинг ҳикоятини,
Ки боштин ўткан ривоятини.
Қилиб жам назм айласа хўбдур,
Каломи табиатқа марғубдур.

Бу ўринда ошиқларнинг ҳикояларини (ўтмиш адабиётидаги ишқий асарлар кўзда тутилмоқда) жамлаб назмга солиш хусусида сўз бораётганлиги аниқ.

Юқоридаги ҳокиму шоир муносабатидан ҳокимнинг донишмандлиги яна бир қарра ўз тасдиғини топади. Зухриддинбек уйғур адабиёти тарихидан яхши хабардор шахс. У аждодларнинг ҳаётида, авлодларнинг тарбиясида адабиётнинг нақадар муҳим роль ўйнаб келганлигини яхши билади. У айна ҳолатда қаршисидаги катта истеъдод эгасининг юрт

¹ Ўша асар, – 29 – б.

жароҳатига интиқом марҳамини кўя билишини, бу борада кўп асрлик энг яхши анъанага эга бўлган ўтмиш адабиёти тажрибаларидан маҳорат билан фойдалана олишларини ҳис қилади.

Ҳокимнинг Низорийнинг диққатини «ушшоқларнинг ҳикоятига», «уларнинг бошидан ўтказган ривоятларига» тортишида ҳам жуда катта маъно бор.

Шу хусусдаги мулоҳазаларга диққатни тортамыз.

Маълумки, мусулмон шарқида диний-фалсафий оқим сифатида шаклланган сўфийлик инсоннинг худога муносабати масаласини асос қилиб олади. Қуёшдан зарра ажралиб чиққани каби оллоҳнинг нуридан жило топган инсон яна ўша оллоҳнинг ўзи билан бирикиш ишқи билан ёнади, ошиқлигини оламга ошкор қилади. Илоҳ-махбубга етишиш йўлида ўзини шамга уриб нобуд бўлишгача етган парвона ҳолига тушади. Лекин оллоҳ васлига восил бўлиш учун инсон комиллик касб этиши, маърифат денгизида ғаввос бўлиб, ғавҳар топа билиш пиллапоясига кўтарилиши керак. Худбинлик, манфаатпарастлик, жоҳиллик бу муқаддас йўлга қадам қўйганларнинг аёқларини кишанлаб қўяди. Мол-дунёга ҳирс-ҳавас уларнинг кўзларини кўр қилиб ташлайди. Бундай кишилар ҳақиқий ошиқ эмас, балки булҳавасдирлар.

Тасаввуф шеърлятида илоҳий ишқ покиза асосларга қурилган. У инсон кадр-қимматини эъзозлашга қаратилган реал дунё гўзалликлари, мўъжизаларига бўлган ишқ билан қўшилиб келади. Худди шу мажозий ишқ дарди одамларни ҳақиқий ишқ йўлига ҳозирлайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг Юнон сафари тасвирлари асносида мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ йўлидаги бир босқич сифатида талқин этиб, тасаввуф фалсафасини ўзининг шу муҳим бир қараши билан бойитади. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам ошиқлик комилликдир. Ошиқлик инсон табиатидаги ҳар қандай иллатларни маҳв этувчи руҳий покликдир, руҳий балоғатдир. Ўзи поку сўзи пок кишилар атрофидаги одамларнинг дарду ҳасратларини бошқалардан илгарироқ англайди. Ўзи каби дардлиларнинг олдидан бефарқ ўтиб кета олмайди.

Низорий ҳам дostonда воқеалар давомида ва дostonдан ўрин олган маъвизаларда Навоийнинг юқоридаги қайдларига ҳамфикрлик билдиради. Низорий қарашига кўра ҳам «Ҳақиқат учун ҳар ишда Ҳизрдек ақлни раҳнамо билмоқ, ҳирсу ғафлат, ҳавою ҳавасдан воз кечмоқ лозим.»

Кошғар ҳокими Зухриддинбек Низорийга ошиқлар ҳақидаги ҳикояту ривоятларни назмга солиш ҳақида маслаҳат солганда, уларнинг тарбиявий мундарижасидан истифода этиш, замондошларига ижобий таъсир кўрсатишда улардан келиб чиқадиган маънолар хазинасидан ўринли фойдаланишни кўзда тутади.

Низорий кўлига қалам олар экан, унинг нигоҳи «Фарҳод ва Ширин»га келиб тўхтади. У Навоий достони йўлидан бориб ўзининг кўнглига туғиб келаётган ғоявий ниятларини юзага чиқаришга калит топгандек бўлди. Навоий ўз достонини ёзиш олдида Фарҳодвор тоққа кўтарилганидек, Низорий ҳам Фарҳодга ҳамқадамлик йўлини тутди.

I. Уйғур Фарҳодномасининг тўнғич асари

Низорий юқорида кўриб ўтилганидек, Зухриддинбек тавсияси билан «Ошиқлар достони» устида ишлашга киришар экан, унинг кўзи ўнгидан Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Юсуф ва Наврўз каби Шарқнинг қатор фидоий ошиқларининг сиймолари ўтади. Уларнинг ҳар бири аллақачонлар дostonларнинг қаҳрамонига айланган, лекин айна пайтда, адабиётда шу образларнинг янги-янги талқинларини ишлашни ижодий беллашувга айлантирган мустаҳкам анъана ҳам юзага келган эди. Низорий дастлаб ўзига ҳар жиҳатдан яқин бўлган Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони олдида тўхтайди. Фарҳоднинг ишқий саргузашти ҳақида асар яратмоқчи бўлади. Лекин намуна қилиб олаётгани асарнинг ўзи ниҳоятда мукамал ишланган. Бу ошиқлик хайкалининг ёнида яна бир хайкал яратишнинг нақадар мушкуллигини Низорий чуқур ҳис қилади. Лекин шоирни Навоий «Хамса»си мавзуларида янги асарлар яратиш иштиёқи банд қилиб қўйган эди. Қалбида муҳаббат ўти ёлқинланиб, ақл булбули нолиш қилар эди. Шундан сўнг шоир ишга киришиб кетади;

Таваккал айлидим, шуруъ айлидим,

Ки арвоҳлирдин хушуъ айлидим.

1841 йилда Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони яратилди. Шоирнинг бу асари Навоийнинг достонига жавоб хусусиятларига эга. Бироқ, унинг анъанавий мавзу асосидаги мустақил асарга хос хусусиятлари кучлироқдир. Низорий асарини Навоий достонининг ихчамлаштирилган бир нусхаси сифатида баҳолаш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Шу жиҳатдан «Уйғур классик адабиёти тезислари» асарининг муаллифлари томонидан билдирилган фикр кўпроқ диққатни тортади. Жумладан, В.Ғўпур ва А.Ҳусайн ёзадилар; Низорий ва Навоий достони воқеаларини сақлаб қолгани ҳолда китобхонга енгиллик туғдириш мақсадида уни ўз ифодалари билан қисқа баён қилиб беради¹. Демак, низорий Навоийнинг мавзу ва образларини ўз ижодий принциплари асосида янгидан қаламга олади. Уйғуршуносликда Низорий ўз достони устидаги ишида фойдаланган қўшимча манбалар ҳақида ҳам сўз борганлиги маълум². Навоий ва Низорий «Фарҳод ва Ширин»ларининг муқоясасига таяниб тўла асос билан шуни айтиш керакки, Низорий ўз асари устидаги ишида Навоий достонига содиқлик билдиради. Ўз ижодий фаолияти давомида устод «Навоийнинг жавоҳирларига кўз

¹ Ғўпур В. Ҳусайн А. Уйғур классик эдебийити тезислири. Бежин, 1987. — 912 — б.

² Эршидинов Б. Уйғур классиклери ижодийитидэ дастан жанри. — Алмута; Наука, 1988. — 85 — б.

солиб, ундан олтин гавҳарлар топган, шу гавҳарлар ёғдусида ўз кўнглини ёритган» Низорий достонини Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига таянган ҳолда яратилган уйғур «Фарҳоднома»си деб аташ мумкин. Уйғур «Фарҳоднома»сининг Навоийнинг буюк сиймоси билан алоқаси, биринчидан Низорийнинг улуғ устознинг гуманистик қарашларини давом эттириб, она мамлакатининг оғир қисматларини, жафокаш халқининг ҳаётини енгиллаштириш ва уни маънавий бойитиш йўлидан борганлигида, иккинчидан, шу ҳаётий ғояларни ифодалашда Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжет ва образларидан ижодий фойдаланишидадир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан танишган китобхон Шарқда узоқ даврлар давомида чуқур илдиз отган ва Низомий, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий каби даҳо сўз санъаткорлари томонидан қаламга олинган Фарҳод қиссалари рўйхатининг янги бир асар билан бойиганлигини кузатади. Низорийнинг маҳорати шундаки, у «Фарҳод ва Ширин» воқеаларини икки минг уч юз мисрада мўъжаз бир тарзда жонлантириб беришга эришади. Агар шу ижодий меҳнатнинг устига Низорийнинг Навоий достони сюжетига қўшимча бўлган манбалардан ҳам фойдаланганлиги масаласини қўшсак, шоирнинг катта санъаткорлиги янада равшанроқ кўзга ташланади.

Низорийнинг ўз асари устидаги ишида Навоий «Фарҳод ва Ширин»идан қай даражада таъсирлангани, айти пайтда, ўз ғоявий нияти асосидаги мустақил изланишларини белгилаш мақсадида ҳар икки достон матни асосидаги айрим қиёсларга диққат қилиш лозим бўлади.

Тўғри, адабиётшуносликда ушбу достон асосида айрим илмий ишлар қилинган. Филология фанлари номзоди Д.Рўзиева «низорий ижодида Навоий анъаналари» мавзуида олиб борган илмий ишида Навоий ва Низорий достонларининг бир-бирга туташ ўринларига ҳам диққат қилади. Олима Низорий ўз асари устидаги ижодий ишида Навоий «Фарҳод ва Ширин»идан самарали озиқлангани ҳолда воқеаларнинг ривожланиб боришини ўзига хос тарзда куради деган фикрга келади. Д.Рўзиеванинг таъкидлашича, Низорий «шу орқали ўзининг ўй-фикрлари, ҳис-туйғулари, орзу-умидларини ифодалайди ва уйғур диёрининг гўзал манзарасини жозибали қилиб тасвирлаб беради»³. Д.Рўзиева ўз тадқиқотида Низорий достонининг Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжетига кўра фарқли жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган⁴. Низорий «Фарҳод ва Ширин»ининг оригиналлигини таъкидлаш мақсадида икки достон сюжети ўртасидаги тафовутларга Б.Аршидиновнинг юқорида эсланган «Муҳаббат достонлари»га бағишланган монографиясида ҳам эътибор қилинади⁵. Биз тадқиқотда

³ Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. «Адабий мерос», 1971. 2 – к. – 71 – б.

⁴ Ўша ерда. – 75 – 76 – б.

⁵ Аршидинов Б. Уйғур классиклири ижодийида дастан жанри. – Алмута: Наука, 1988. – 139 – б.

достоннинг кенгайтирилган адабий-тарихий, қиёсий пландаги таҳлилини бердик. Бу мавзуда олдинги амалга оширилган ишлардан фарқли равишда Низорий асаридаги ислом нури ва тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ масалаларга тўхтаб ўтдик.

Низорий достони Машриқ диёридаги Чин ҳоқонлигининг ҳаётидан лавҳалар чизиш билан бошланади. «Шавкатда гардун асос», «тахтда заррин либос» шоҳнинг ер юзасидаги хазиналари, кўмиб қўйилган бойликларининг сон-саноғига етиб бўлмас эди. Лекин унинг шу авж иқболига яраша таянчи, яъни фарзанди йўқ эди. Ҳамиша фарзанд тилаги, талаби билан яшарди. Замонлар ўтиб худди садафдан гавҳар пайдо бўлганидек ҳақ унга ўғил ато қилади. Бу гавҳар отанинг кўзига нур бағишлайди. У ўз шодлигини юрт билан баҳам кўради. Халқни солиқлардан озод қилади.

Бола доя қўлида парвариш топа бошлар экан, унинг юзидан, кўзидан, қўйингчи, бутун вужудидан шуъла таралиб турар эди. Лекин у йиғлаган пайтларида йиғи овозидан фироқ дарди шабадаси келар эди. Худди шу ердан бошлаб асарнинг тасаввуфий мундарижаси кўзга ташлана бошлайди. Ҳоқон болага ном қўйиш учун донишмандларни йиғади. Улар зийраклик ва ҳикмат билан Фарҳод деган номни топадилар. Боланинг юзида ишқ, тилида дард нишонларини кўрганлар Фарҳод номини шу асосда ҳарфма-ҳарф шарҳлаб берадилар.

Навоий ва Низорий достонларининг сюжетлари ўртасидаги тафовутлар Низорийнинг қаҳрамонлар саргузаштини ҳикоя қилишдаги айрим ўзгаришлар, қўшимча лавҳаларда кўзга ташланади. Шу билан бирга уйғур шоири Навоий достонидаги айрим мафҳумларни ўзича талқин этиб, ўзича шарҳлаб боришида ҳам маҳорат кўрсатади. Низорий достон воқеаларининг бошланишиданок Навоий асари сюжетиға ҳамоҳанг ҳикоя тизмасини яратиб келар экан, Фарҳодга ном қўйилиши лавҳасини Навоий мисраларига жавоб мазмуниға эға бўлган санъатлар билан жило беради.

Билингким, чу «Фо» ҳарфи Фуркатга дол,
Ки, «ро»си онинг майл риғбатга дол.
Яна «ҳо»си ҳижронга бўлди қарин,
«Алиф»дақ қаддидур аламга яқин.
Чу «дол» ўлди чакмакка дард-бало,
Ки отидаки нуқтаға мубтало.

Кейин Фарҳоднинг бешик даври тасвирлари бошланади. Низорий ўзи ўрганган қўшимча манбалар асосида бўлса керак, болани ўн икки ойда бешикдан туширдилар деб ёзади. Бола уч ёшга киради, лекин унда ўн ёшлиларнинг камоли бор эди. Бироқ унда шодмонликдан асар ҳам йўқ, болани бепоён ғамгинлик ўраб олган. Ўқиса, адаб ўрганса, ҳикматлардан хабардор

бўлса, ўзгариш пайдо бўлар деб, уни муаллим қўлига топширадилар. Лекин Фарҳод муаллимнинг ўзичалик донишга эга эди. Фарҳод хулқу одоби камол топиб борар, шижоатда ҳам ҳаммани ҳайратга соларди. Ҳою ҳавасга майли йўқ, лекин ишқ эли каби доим фиғон чекади. Агар сўз орасида ушшоқлар ҳақида гап борса, унинг авзойи, ҳолати дарҳол ўзгарар эди. Агар китоб саҳифаларида муҳаббат сўзини ўқиб қолса уни оғзидан қўймас эди.

Достондаги кейинги тасвирлар ҳам Навоий асарининг ҳикояси чизигида боради. Бу ҳолни асарда навбатдаги бобга қўйилган сарлавҳадан ҳам сезиб олиш мумкин. Унда ўқиймиз; «Ҳокони Чин Мулкоро вазир бирла маслаҳат қилиб ҳамма аҳли ҳикмат, муҳандиспешаларни жамъ қилиб, тўрт боғ ичинда тўрт иморати Эрам монанд бано айлаб, ул меъмор санъатин шахзода тамошо қилиб, Қоруни сангтарошдин санъатлар мулоҳиза қилиб, харубур метин кўзига марғуб кўрунуб, Қорундин касб қилғони»⁶. Фарҳоднинг ўз тож-тахтини ҳадя этмоқчи бўлган отасининг таклифига рад жавоб бериши тариқат бўйича нафсдан воз кечишнинг биринчи нишонаси эди. Низорий Фарҳоднинг шохликнинг ғаройиб хазинасига кириши ва у ерда оинаи Искандарий билан танишуви эпизодларида ҳам татаббунинг яхши намуналари кўзга ташланади. Воқеалар баёни давомида оинаи Искандарий билан боғлиқ бўлган ҳикоя тизмасида Навоийга кўра бир мунча ўзгача талқин юзага кела бошлайди. Низорийга кўра оинаи Искандарийда Фарҳод дастлаб Яман мамлакати манзаралари, Яман сафаридан қайтгач эса, арман кўҳсорлари билан танишади. Низорий достонида Фарҳоднинг Искандар тилсимини ечиш учун Юнонга эмас, балки Яманга сафар қилиши ҳам Навоий сюжетидан ўзгачалик эди. Низорий Навоий достонидаги Фарҳоднинг сафар асносида Сухайло ва Сукрот билан мулоқотлари, дев ва аждар ўлдириш эпизодларини сақлаб қолгани ҳолда бу лавҳаларнинг маконини Яманга кўчиради. Бу ўринларда Низорий қисса тарихи билан боғлиқ қўшимча манбалар таъсирида ҳаракат қилган кўринади. Бироқ Навоий асаридаги Фарҳоднинг Юнонга сафари жуда катта мазмунга эғалигини ҳам таъкидлаш керак бўлади.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Яман сафарини итмомига етказиб, Чинга қайтиши воқеалари баёнидан кейин ўттиз мисрадан иборат бир мавиза келтирилган. Ишқий-романтик достон таркибида фалсафий-ахлоқий қарашларни ўз ичига олган мавизанинг ўрин олиши дастлабки қарашда кутилмаган бир воқеадек туюлади. Лекин адабиёт тарихида бундай ҳоллар учрайди. Жумладан, китобхон Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достони хотимаси олдида панд-насихат характериға эга бўлган мавиза билан танишади. Бундай ҳолларда ўз қаҳрамонларининг фаолиятини, умуман воқеаларнинг оқимини кузатиб бораётган муаллифнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари акс этади. Фарҳод

⁶ Низорий достонлари. — 129 — б.

Навоий достонида Юнонга борар экан, у ерда Сухайло ҳоким ва Суқрот каби жаҳоний билимга эга бўлган донишмандлар билан танишди ва уларнинг избосарлари бўлиб қолди. Сухайло ҳоким ва Суқрот Фарҳодга тилсимлар, авлодлар йиққан ҳадди-ҳисобсиз бойликлар йўлини тўсиб ётган дев ва аждарларга қарши кураш ва уларни маҳв қилиш йўлларини ўргатдилар. Навоий Аҳраманни одамзоднинг адолат ва осойишталик йўлидаги интилишларига ғов бўлиб ётган ёвуз кучлар тимсоли сифатида тасвирлайди. Низорий Фарҳоднинг ана шу ғоят таҳликали, машаққатли сафарини тасвирлар экан, мавиза йўли билан лирик чекиниш қилади ва Яманда Фарҳодга дуч келган кучларнинг мажозий моҳиятини донишманд сўз санъаткори тафаккури билан характерлаб беради.

Низорийнинг тасвирлашича, одамзоднинг нафси ҳасад ғорининг оғзида турган аждар кабидир. Унинг иши ҳасадгўйлик ва ўз домига тортишдан иборат. Аҳраман эса, такаббурлик билан ҳирсдир, у кишининг димоғига уя қуриб олдимиди бас, уни хароб қилмай қўймайди. Такаббурлик ва ҳирс эгалари теварак-атрофидагиларгагина зиён заҳмат етказиб қолмай, оқибатда ўзларини ҳам маҳв қиладилар.

Маъвиза шу тарзда ҳикматлар силсиласи билан мавжланиб боради:

Ҳасад ғорининг аждари нафсдур,
 Хиёлотиди фосид оро ҳабсдур.
 Такаббур била ҳирсдур Аҳраман,
 Димоғинг аморида тутмиш ватан.
 Тағофул эрур бу тилисми жаҳон,
 Ки бу найранг ичра бўлубсан ниҳон.
 Риёзат хаданги муҳайё қилиб,
 Қаноатда қаддингни чун ё қилиб.
 Раҳо айлагил ўқни Фарҳодвор,
 Ки аждар ниҳодидин ўрлот дамвор.
 Садоқат қиличин қилиб тезрак,
 Ки ул девни қатл қилмоқ керак.
 Чу огоҳлиқдин сонга барса даст,
 Ки ғафлат тилсимини қилғил шикаст.
 Қилиб ақлни Ҳизрдек раҳбар,
 Қўнгул сиридин анда олғил хабар.
 Вужудингдин ўлса бу ишлар аён,

Ки Сукрот бўлмоқға йўқтур гумон⁷.

Бу мисраларда кўзга яққол ташланиб турувчи ғоя шоирнинг тасаввуфий қарашлари билан боғланади. «Фарҳод ва Ширин»нинг ботиний мазмунини ташкил қилган қаҳрамоннинг комиллик йўлидаги юришлари нафс ва такаббурликни маҳв этишдек қатор поялардан ўтишни тақозо этар эди. Фарҳод шу йўлда изланди ва нафс-аждарни, такаббурлик-Аҳриманни енгди. У энди комиллик поғоналаридан яна илгарилаб бориши керак. Достондаги бу эпизодларнинг зоҳирий маъноси ҳам ғоят ибратлидир. Сулук йўлига кирган ринд шариат қоидаларига ҳам риоят қилмоғи вожибдир. Айна пайтда, Низорий инсонни инсончасига яшашига монелик қилувчи ҳулқ-атворларни, салбий иллатларни танқид остига олиш билан ўз замонасининг йўлдан озган кишилари, қатламларига таъсир кўрсатмоқчи бўлади. Шоирнинг ана шу олижаноб ғояларини ифодалашига Фарҳоднинг Яманга сафари вақтидаги воқеотлар ниҳоятда қўл келган.

Юқорида Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг Низорийга ошиқлар ривоятлари, ҳикоятларини назмга солиш ҳақидаги таклифи эсланди. Шу муносабат билан у ерда ўртага ташланган «ошиқлик» ниҳоятда кенг маънода бўлиб, тасаввуфий талқинларга бориб боғланиши ҳам қайд қилинган эди. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Сукротнинг Фарҳод ишқини изохлаб айтган гаплари эсланган эди. Низорий юқоридаги мавизада «ҳақиқат ёрига кўнгил берган киши сўкратчасига яшаш керак» деган ғоят муҳим фикрни ҳам илгари суради.

Фарҳод оинаи Искандарийда кўринган тоғлар ўлкаси бўлган Арманияни, Армания гўзали Ширинни излаб топади. Бу ишда унга сайёҳ Шопур ҳамроҳлик қилади. Фарҳодни бу ерда тоғ қазувчилар билан учрашуви, уларнинг оғир меҳнатига ачиниши, ўзи Қорунчасига меҳнат қуроллари ясаб ишга кириб кетиши, томошага келган Ширин билан учрашуви, ариққа сув очилиши, Меҳинбону қасридаги зиёфат лавҳалари Навоий достони ҳикояларига уйғундир.

Бировким бир чаманда сойир эрди,

Нечаким гул очилғон, кўрди терди.

Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,

Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Деб ўзига хитоб қилиб, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий каби сўз санъати даҳолари асарларига муваффақиятли жавоблар ёза олган Алишер Навоийга ўзини шогирд деб билган Абдурахим Низорий ўз тасвирларида мустақил йўл тутади. Маълумки, Низорий ўз асарида Навоий достонидаги воқеаларни босқичма-босқич баён этиш йўлини тутмаган, балки неча юз

⁷ Низорий достонлари. — 165 — б.

мисрада ифодаланган воқеаларнинг муҳим бўлакларини, уларнинг яхлитлигини таъмин этиб берувчи лавҳаларни бир боб ва бир неча мисрада мўъжаз тасвирлаш принципига амал қилган. Фарҳоднинг Арманияга кетгач, тоғ қазувчилар билан учрашиб ўзи инсонийлик расмини тутиб ишга киришиб кетиши лавҳаларнинг баёни:

Фарҳод тоғ қазувчиларнинг аҳволига назар ташлаб, раҳми келди ва уларга бирор чора билан мадад қилишни кўнглига тугди. Ишбошидан вазиятни сўраган эди, халоёиқ арзи ҳол айтишга ўтди ва деди: бу иш шоҳимизнинг ҳукми билан бошланган. Уч йил бўлдики, бу машаққатга дучормиз. Кўриниб турган тоғ устида катта бир денгиз бор. Ўшандан бир дарё сув олиш фикри бор. Лекин тош кесаверишдан ҳаммамизда заифлик юз бермоқда. Азиз умрларимиз тугашга қараб юз тутди. Улар шу сўзларни айтишиб, зор-зор йиғига тушдилар. Бу ҳол Фарҳодга жуда таъсир қилди, Шопурга маслаҳат солди ва деди; ойнада Шириннинг шаклини кўрган эдим, энди суҳбат билан ўзини ҳам топадиганга ўхшайман. Халойиқни бу меҳнатдан озод қилай. Бир ишни амалга оширайки, у дostonга айлансин, жаҳон саҳифасида ёдгор бўлиб қолсин:

Ки Фарҳод бичора пур дарду ғам,
 Таваккул қилиб ишқа қўйди қадам.
 Ясаб нача теша била бир метин,
 Ки пинҳон онго сув бериб шоҳи чин.
 Ки юз теша вазни била путти ул,
 Ки метин сўқуб кориға урди қўл.
 Онинг зарбида сочроғон риза тош,
 Чиқиб айлагай чарх жисмин харош.
 Ёғиб санг ҳаводин, тутулди қуёш,
 Икки минг киши тошубон реза тош.
 Чиқар зарбидин раъд янглиғ садо,
 Мунинг кориға ал қилиб жон фидо.
 Ёйқин муддат ичра бир арик,
 Ясаб ойна янглиғ онча силлиқ⁸.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан хабардор бўлган ҳар бир ўқувчи учун юқоридаги лавҳанинг ўзида Низорий асарининг анъана билан алоқали жиҳатлари ҳам, ундаги ўзига хос янги чизгилар ҳам бутун нозикликлари билан аён бўлади.

⁸ Низорий достонлари. — 183 — б.

Юқорида Низорий достонида Навоий талқинларидан фарқли оинаи Искандарий воқеасидан кейин Фарҳоднинг Юнонга эмас, Яманга боришини эслаган эдик. Низорий Фарҳоднинг Яман сафари вақтида Чиндан йўлга чиқиб Бежин (Пекин) орқали ўтганлигини таъкидлайди. Худди шундай ўзига хослик ва янгиликларни Фарҳоднинг Арманиядаги фаолияти давомида ҳам учратамиз. Низорий Фарҳоди Арманияга келар экан, у ерда Бесутун тоғи этакларида ариқ очиш иши билан машғул одамлар билан учрашади. Шоир шу боб сарлавҳасида «Фарҳод Арман жонибига бошлаб, кўҳи Бесутун қозғон халойиққа етганда ҳолига раҳм қилиб, метинни қўлига олиб, чопиб, халойиқнинг уч йиллик ишин бир лаҳзада қилган хабари Ширинга маълум бўлуб, келиб мусофирдин пурсиши аҳвол қилғони» деб ёзади.

Воқеалар ҳикояси давомида Бесутун тоғи атамаси яна бир неча дафъа қаламга олинади.

Келиб кўрди чун Бесутун тоғни,

Бу тоғ ичра чун қор қилмоғни.

Маълумки, Бесутун тоғи Эронда Техрон билан Кирмон ўртасида жойлашган бўлиб, афсонавий бир тарзда бадиий асарларга сингиб кетган. Тарих асарлари унинг деворларига ёзилган турли битиклар, расмлар ҳақида гувоҳлик берадилар. Шундай битикларидан бири Эрон шоҳларидан Аҳмонийлар даврида ҳукмронлик қилган Доро томонидан ёздирилган эди. Бесутун тоғи, ундаги ёзувлар, расмлар ҳақида Шарқда турли мундарижаларга эга бўлган ривоятлар, афсоналар кенг тарқалган. Шундай афсоналардан бирини Низомий «Хусрав ва Ширин»да эслайди. Айни пайтда, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳоднинг ўша машҳур Бесутун тоғи орқали йўл очиши, шу тоғ деворларига Ширин суратини чизиши лавҳалари тасвирлари ҳам берилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида воқеалар Чин ва Арманияда кечади. Шунга кўра у ерда Бесутун тасвири йўқ. Фарҳоднинг Арманияга бориши, тоғ этагида ариқ очиши тасвирларида бирор тоғнинг номи эсланмайди. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Ширинни излаб Арманияга борган Фарҳоднинг у ерда ариқ очётган меҳнат аҳли билан учрашуви Бесутун тоғи этакларида рўй беради. Шарқ халқлари тарихи, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий асарларидан яхши хабардор бўлган Низорийнинг Бесутун тоғининг жуғрофий ўрнидан беҳабар бўлган деб айтиш қийин. Бу ўринда шоирнинг ўз ижодий иши давомида шартли талқинларга ҳам йўл қўйганлигини айтиш керак бўлади.

Низорий Арманияда Фарҳод томонидан қазилган ариқ ва ҳовуз номларини ҳам ўзича атайди;

Ариқни дебон исми «Наҳрун-нажот»,

Саршорининг отин «Айнул-ҳаёт».

Достонда кейинги ҳикоялар давомида ариқ очиш ишлари якун топиб, Меҳинбону билан Ширин Фарҳоднинг мўъжизакор меҳнати билан муборакбод қилиб турган бир шароитда Армания устида Ширинга уйланиш ниятида йўлга тушган Хусрав Парвез пайдо бўлади ва севишганларнинг ҳам, севишганларни ардоқлаб турган элнинг ҳам осойишталигини бузади.

Шарқ адабиётида биринчи маротаба Навоий достонида ишланган бундай талқин Низорийда катта таассурот қолдирган кўринади. Зотан, шоир Навоий асаридаги Армания устига Хусравнинг босқини, вайронагарчилик, ҳийла-найранглар, гуноҳсиз одамларнинг бемаҳал ўлими каби мудҳиш ҳодисаларни Хитой-Манжур босқинчилари зулми остида эзилаётган ўз юртида ҳар қадамида кўрар, ўз халқи тақдири учун ички бир дард, чет босқинчиларига сўнгсўз бир нафрат билан яшар эди. Чунки босқинчилар, мустамлакачилик сиёсатини юргизаётган зўравонлар Шарқий Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга йўл бермас, уруш-талашлар эса, яна халқнинг тинқасини қуритар эди. Низорий ўз достонида устоз тасвирларига издош бўлиб Хусрав босқини ва унга қарши Фарҳоднинг, бутун Арманистоннинг курашини тасвирлар экан, қалами илдамлайди, тили бурролашади, тасвирларида ўта жонлилик бошланади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида асар воқеаларининг яқин ярмини ташкил қилган Хусрав босқини воқеалари Низорий асарида шоирнинг ўзи танлаб олган ижодий принцип асосида қисқа, анча содда лавҳалар воситасида берилади. Фарҳоднинг Арманияни қамал қилган Хусрав билан баҳслари, Шириннинг Хусрав таклифини эшитиши билан изтироблари, Меҳинбонунинг бир томондан, Ширин тақдири учун, иккинчи томондан, Армания халқи қисмати учун қайғуришлари, Меҳинбонунинг Фарҳод кадр-қимматини ҳимоя қилиб Хусрав билан элчилар орқали мубоҳасалари Низорий асарида жуда қисқа тасвирлар орқали берилади, улардан айримлари умуман тушириб қолдирилади. Лекин уйғур шоири бу воқеалар тизмалари билан боғлиқ бўлган ғоявий ниятни мухтасар лавҳалар орқали тасвир этиш йўлида жиддий изланади ва кўп ҳолларда ўз олдига қўйган вазифанинг қулай ечимларини топади.

Бир характерли мисолга диққат қаратайлик.

Шарқ адабиётида чуқур илдиз отган Фарҳод, Хусрав ва Ширин афсонасини катта мустақил достон сифатида ишлаган Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонидан бошлаб ҳамма асарларда Хусрав билан Фарҳоднинг машҳур диалоглари бор. Низомий, кейинча эса, Хусрав Деҳлавий, Навоий достонларида бир-бирига шакл жиҳатидан яна яқин бўлган бу диалог икки бир-бирига қарама-қарши бўлган кутблар – Фарҳод билан Хусравнинг

руҳий оламларини яққол кўрсатиб беради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида асар сюжетининг авж нуқтаси ҳам шу диалогдир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида ана шу анъанавий Хусрав ва Фарҳод диалогига кўзимиз тушмайди. Достонда худди ўша машҳур диалог ўрнида «савод айлади» ва «жавобин бериб» сўзлари билан бошланувчи иккита байт мавжуд. Шоир тўрт мисрадан иборат шу парчада аввало ўша машҳур диалогни эсга солувчи сўзлар қўллайди, ўшандан келиб чиқадиган хулоса руҳидаги сўзлар тизмаси билан Хусравнинг маънавий мағлубияти манзарасини яратиб беради.

Деди: ай ҳазин, сан ничук одами,
Тушубдур бошинга бировнинг ғами.
Жавобин бериб ишқдин минг калом,
Онго айлади сўз қилурни харом.

Ушбу икки байтнинг дастлабки икки мисраси анъанадан кам фарқ қилмади. Бироқ кейинги икки мисрадаги тасвирлар оригиналдир. Унда ишлатилган сўзлар пурмаънолиги, залворлиги, мантиқнинг кучлилиги билан Фарҳоднинг сервиқор ички ва ташқи оламини очиб беради. Байтнинг мазмунига диққат қалайлик. Фарҳод Хусравнинг – Сен ўзинг кимсан, қандай одамсан, қайси гулнинг ғами билан юрибсан, каби гапларига жавоб берар экан, ишқнинг завқи ва сўзиши билан сўз айтиб, Хусравнинг оғзини очирмай қўйди дейилади у ерда. Фарҳод Хусравни мантиқ кучи билан михлаб қўйган эди. Фарҳод тоғда жон таслим этар экан, Ширин унинг жасадини олдириб келади ва видолашиш учун олдига кирмоқчи бўлади. Шунда Шириннинг Меҳинбонудан илтимоси бор.

Навоийда:

Деди Бонуға: Будур илтимосим,
Ки бир дам тутмагайлар халқ посим.

Низорийда:

Деди Бонуға: Эй кўзум равшани,
Ки тафвиз этибман худоға сени.
Киши калмасун қошима бир замон
Халойиқ манго лазҳа берсун амон.

Навоийда:

Вафода ул ўз инсофини олмиш,
Ул айлаб ўз ишин, иш бизга қолмиш.

Низорийда:

Кетибсан фалакдин кўруб сарзаниш,
Ки навбатда қолмиш қолди монго эмди иш.

Юқоридаги бир-бирига яқинлик билан бирга Низорий достонида Шириннинг Фарҳод жасади устидаги йиғиси берилган бўлиб, бу лавҳа Навоий достонида йўқдир. Ҳаётдан бемаҳал кетган энг яқин кишиси шаънига Шириннинг бу йиғиси халқ оғзаки ижодидаги марсияларнинг энг мукаммал намуналарини эслатади.

Деди: Оҳ меҳнатда ўтган ғариб,
Мени даб, ки тоғ ичра юрган ғариб.
Висолим била бўлмодинг баҳраманд,
Сонго яткузуб чарх турлук газанд.
Бу янглиғ сени кўрмасам, кошки,
Ки ҳасрат била ўлмасам, кошки.
Ки ишқимда қилдинг вафодорлиғ,
Бажо келтурубсан монго ёрлиғ.
Мани даб қилиб кўҳни лолазор,
Санго ҳам қилой ман бу жонни нисор.
Тириклик керакмас сенингсиз монго.
Муродим будурким етишсам сонго.
Қилибсан бақо мулкида шоҳлиқ,
Қилой эмди сан бирла ҳамроҳлиқ.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ошиқ-маъшуқларнинг фожиали ўлимлари ва уларнинг жаннатга тушишилари тасвирлари билан якунланади. Негадир, Низорий анъанада мавжуд Фарҳод вафотидан кейин Арманистонга етиб келган Баҳром томонидан Меҳинбону авлодидан бўлган бир кишини бу ерга подшо қилиб кўтарилиши, янги шоҳ қилиб кўтарилиши, янги шоҳ даврида мамлакат ўнглана бошлаганлигини тасвирловчи эпизодларни келтиришни лозим топмайди.

Низорий ўз ҳомийси Зухриддинбекнинг ошиқлар ҳикоятини халққа етиб борадиган даражада содда бир тарзда назм қилишдан иборат топшириғини адо этди. Ошиқларнинг соддагина қилиб тасвирланган янги ҳикоятида халқ тақдири, ватан тақдири билан боғлиқ бўлган гуманистик қарашларни ифодалаш ҳам кўзда тутилган эди. Бу ғоявий ният асарнинг мағз-мағзига сингиб кетди.

Низорий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини ихчам сюжет асосига қураб экан, Навоий достонидаги муфассалликни кўзда тутиб, ўз китобхонининг диққатини устоз асарига

тортаборди. Масалан, Низорий Фарҳоднинг ариқ очиши ва шу восита билан Ширин билан илк дафъа кўришуви эпизодларига бағишланган бобнинг якунида ўз китобхонига мурожаат қилиб ёзади;

Ориқнинг сифотин қилиб ихтисор,
Ки қаср айламоқни қилиб ихтиёр.
Узун истаган «Хамса»дин топғуси,
Ки сўз юзидин пардани очқуси.

Армания қамали кунларида Фарҳоднинг тоғдаги Хусрав соқчилари назорати остидаги ҳаёти, ҳийла билан ўлдирилиши, Шириннинг Фарҳод жасади устида жон бериши, Арманияга Баҳромнинг етиб келиши, Чин арбобларининг Фарҳод билан Шириннинг туш кўришлари воқеаларининг тасвирларидан кейин Низорий яна китобхонга қарата сўз очади;

Булар васфи татвил эрур «Хамса»да,
Ҳама сўзи тафсил эрур «Хамса»да.

Уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов Низорий достонида Фарҳод ва Ширин ҳикоятининг асосий йўналиши эътибори билан мухтасар бир ҳолда берилишини «янги бир адабий услуб»⁹ сифатида характерлайди. Биз ҳам Ю.Мухлисовнинг фикрини қувватлаганимиз ҳолда, Низорийнинг ўз асарини Фарҳод ҳикоятининг асосий нуқталарини ижодий янгидан қуриш заминида яратиб, воқеаларнинг муфассал тафсилоти билан танишишни Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига ҳавола этиш принципини «янги бир адабий услуб» сифатида қабул қилиш тарафдоримиз.

Адабиёт тарихида ворисийлик табиий бир ҳол бўлгани каби ворислар томонидан ўз устозларининг номларини ҳурмат билан эслаш, уларнинг хизматларини муносиб баҳолаш ҳам шараф саналган. Низомий Ганжавий ўзининг «Хусрав ва Ширин» достонида икки ўринда Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сини эслайди. Низомий бир ўринда Фирдавсийни устоз сифатида эслаб, «Шоҳнома»даги «Хусрав ва Ширин» ҳикоятини қаламга олади. Лекин устод Фирдавсий у ҳикоятнинг ишқий мағзини ташлаб кетган. Мен эса уни янгидан ишқнома сифатида ёзмоқдаман деб таъкидлайди. Низомий иккинчи бир ўринда эса, Фирдавсийни эслаганда «Мен «Хусрав ва Ширин» асарида ҳаким Фирдавсий «Шоҳнома»сида айтилганларни такрорламадим, агар у ёзганларни мен ҳам такрорласам, унинг қадрини синдирсам, менинг ҳам кадримни синдирадиганлар топилиб қолади» деб айтади¹⁰. Шу ўринда «Фарҳод ва Ширин»да устоз Низомий ва Хусрав Дехлавийлар катта ҳурмат ва эъзоз билан эслангани ҳолда Навоийнинг анъаналарга талабчанлик билан қараши, ўтганлар юрган йўлдан

⁹ Мухлисов Ю.Эсирлер ва эсэрлэр. — Алмута; Наука, 1973. — 84 — б.

¹⁰ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди I. «Хусрав ва Ширин». — Душанбе, Ирфон, 1981. — с.59.

юриш, улар кезиб чиккан гулзорга қайтадан кириш мақбул эмас деб айтганлари хотирга келади¹¹. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат қилиши батамом ўзгача мазмунга эга. Бу ўринда Низорий «мен Навоийнинг катта достони ёнида ўзимнинг кичик достонимни яратдим. Фарҳод ва Ширинлар саргузаштини муфассал билмоқ истаганлар Навоий «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат этсинлар деб таъкидламоқда.

Чу сўзни қилиб мундо мужмал баён,
Навоий қилибдур мутаввал баён.
Киши истаса нақл татвилини,
Топор «Хамса»да кулли тафсилини¹².

Бундай ҳавола йўли Низорий адабиётга олиб кирган янги бир услубдир. Низорий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишда бундай йўл тутиши унинг ўз асарининг ғоявий-бадний мундарижа жиҳатидан тугаллигига ишорадир. Айти пайтда, бу муаллифнинг «Фарҳод ва Ширин» мавзuidaги достонларни асардан асарга йўл бор, адабий алоқалар самараси сифатида яратилган бу асарлар бири иккинчисини тўлдиради деган эътиқоди ҳам эди. Яна бир муҳим жиҳати, Низорий туркий тилда яратилган ҳамма асарлар, жумладан Навоий «Хамса»си уйғурларга ҳам таниш, ҳам яқин деб таъкидламоқда.

Уйғур Фарҳодномасининг шакл хусусиятларида Низорийнинг моҳир сўз санъаткори эканлиги намоёниш топган. Шоир ўз асарида дастлаб уйғур халқининг ҳаётига доир энг юксак идеаллар куйчиси сифатида танилади. Шоир ўз халқининг ўтмиш тарихини, яшаш тарзини, урф одатларини, фольклорини яхши билади. «Фарҳод ва Ширин» орқали давр муаммоларига жавоб кидирган шоир достон воқеаларини ўзи яшаётган ҳаётга яқинлаштириш йўлини тутди. Шу жиҳатдан Д.Рўзиева «Низорий афсонавий воқеларни ҳаётга яқинлаштиради. Навоийдаги реалистик тамойил Низорийда давр, шароит тақозоси билан бир мунча шаклланган ҳолда учрайди»¹³ деганда ҳақдир.

Низорий асар тилида пухта ташбеҳлар, муболағалар, сифатлашлар қўллайди. Уларнинг айримлари муайян ўринларда салафлар достонларида қўлланган санъатларни эсга солади. Масалан, Низомий ўзининг «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳод тоққа ҳамла қилганида унинг қўлида тошлар мумдек эририди» деб тасвирласа, Навоий Қорун тош кесиш санъатини таъриф этиб

Итик тешалариға ҳар қаро тоғ,

¹¹ Алишер Навоий. МАТ. УП том. — 44 — б.

¹² Низорий достонлари. — 142 — б.

¹³ Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. — Адабий мерос. 1972. 2 — қ. — 77 — б.

Пичоқ олинда андоқким сариғ ёғ,

Деб ажойиб муболаға яратади. Низорий шунга яқин турган тасвирларида «тошнинг хамирдек осонлик билан кесилиши» мафҳумини қўллайди;

Чу асбоб олида тошдур хамир,

Ёғочдек шажарни ясаб дилпазир.

Низорий Фарҳоднинг бекиёс куч-қудратини тасвирлаш мақсадида бир ўринда «унинг кўзи ўнгида тоғ бир тол дарахтидек» ўрнидан осон кўзғаладиган нарсга бўлиб кўринади, деб ёзади;

Чу ким зўр бозулук айлап падида,

Келиб ларзига куҳ ондоғки бед.

Низорий ўз асарида Навоий «Фарҳод ва Ширин»ида бўлганидек, ҳар бир бобнинг муқаддимасида шу бобда ҳикоя этилажак воқеалар тизмасига ишора қилувчи бароати истихлол байтини қўллайди. Навоий Фарҳоднинг Юнонга сафари вақтида Искандар тилсимини очиш йўлидаги саъи ҳаракатларни тасвирлашга бағишланган боб муқаддимасида ажойиб бир бароати истихлол яратган эди;

Чу зулмат раъяти бўлди нигунсор,

Қуёш Искандари кўргузди рухсор.

Фарҳод тилсим очиш йўлида экан, Аҳраманни бартараф этгач, бир чашма ёнига боради ва у ерда Шарқ адабиётида раҳнамо тимсоли сифатида талқин этиб келинган Ҳизрга йўлиқади. Ҳизр Фарҳодга оқ фотиҳа беради. Энди унинг йўлидаги жумбоқлар ечила бошлаган, дев ва аждар каби қоронғулик шарпалари чекина бошлаган эди. Шунга кўра ҳам Навоий янги боб олдида қўллаган юқоридаги бароати истихлолида «қоронғулик қўшинининг байроғи оёқ ости бўлиб, қуёш Искандари юз кўрсатди» деб айтади. Низорий достонида ҳам бу тахлитдаги санъаткорона қўлланган бароати истихлоллар талайгинадир. Фарҳод Яман сафари вақтида аждаҳо ва Аҳраманни музаффарона енгиб йўлда давом этар экан, янги боб олдида қўлланган бароати истихлолда Низорий сўз аждари ишга тушиб дамига торта бошлаган эди, нафс лашкари йўқликка юз тутди», деб айтади. Бу Навоийга яқин ва ўз навбатида гўзал бир бароати истихлолдир.

Чу сўз аждари ул замон чекди дам,

Нақулот хайлини қилди адам¹⁴.

¹⁴ Низорий достонлари. — 150 — б.

Шу йўсиндаги ҳамоҳанглик ва айна пайтда сўз санъатининг нозик жилolari билан зийнат топган ўзига хосликнинг Навоий ва Низорийларнинг дostonларида ҳар боб хотимасида қўлланган соқийга хитобда ҳам кузатамиз.

Фарҳоднинг Жамшид жомини қўлга кирғизиб, Искандар тилсимини очиб, Ширин ватанини излаб йўлга тушиши олдидаги боб хотимасида Навоий соқийга мурожаат қилиб айтади:

Кетур соқий, менга ишрат оёгин,
Ки даврон берди мақсудим сўрогин.
Мени чун қилди шоҳи Армани зор,
Чекай бир неча соғар арманивор¹⁵.

Низорий дostonида қўлланган соқийна қуйидагичадир:

Тут, эй соқий, жоми Жамшидни,
Кўргай аксида акси хуршидни.
Шу ойдин ўлсун муродим аён,
Чу ёримдин Арманда топғум нишон.

Фарҳод қиссасини кенг китобхонлар давраларини кўзда тутган ҳолда содда бир услубда яратишни мақсад қилиб олган шоир афсоналар, халқ китоблари учун характерли бўлган тасвир воситаларига кўп мурожаат этади. Фарҳод Яманга бориб Суҳайло ҳаким билан мулоқотда бўлар экан, ундан кўп ўғитлар эшитади. Суҳайло ҳаким Фарҳоднинг отасига ҳам алоҳида эътибор қилади. Кейинча Жомоспдан мерос бўлиб қолган ҳамма ишларни Фарҳодга топширган ҳаким жон таслим қилади. Шоир шу мотам муносабати билан ҳоконнинг ҳолатини тасвирлар экан, айна халқона сўзлар қўллайди;

Чу ҳокони Чин йиғлоди зор-зор,
Вазир бошлиғин бўлдилар ашкбор.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и вазн маслаласида анъанадан чекинади. Маълумки, Шарқ адабиётида X-XI асрлардан бошлабоқ дostonнинг турига кўра, уларнинг вазнлари ҳам аниқ бир қиёфа касб этган эди. Қаҳрамонлик дostonларининг мутақорибда, ишқий дostonларнинг ҳазажда ёзилиши анъана тусини олган эди¹⁶. Юсуф Хос Ҳожибнинг дидактик характердаги «Қутадғу билиг» дostonи мутақориб баҳрида ёзилган. Ушбу асарнинг ўлчови юзасидан илмий адабиётлардан ўрин олиб келган баҳсларга хулоса ясаб филология фанлари номзоди Қ.Каримов «Қутадғу билиг»нинг нашрига ёзган муқаддимада қуйидагиларни айтади; «Қутадғу билиг» аруз вазнининг мутақориб баҳрида ёзилган. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш

¹⁵ Алишер Навоий. МАТ. УШ том. — 222 — б.

¹⁶ Бертельс Е. Низами и Фузули. — М., 1962. — С.219.

керакки, асарнинг ўзида мутақориби мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур вазнлари бир-бири билан ўрин алмаштириб ишлатилаверади. «Қутадғу билиг»да ҳам бу икки фаръий вазн тез-тез бир-бири билан алмашилиб туради»¹⁷. Низорий достони йирик эпик асарлар учун қабул қилинган ва Шарқ назми арузининг энг оҳангдори ҳисобланиб, «жанговор ўлчов» деб ном олган мумтоз баҳрларидан мутақориби мусаммани мақсур баҳрида яратилди.

Суруб сўзни мундоғ фасона тузуб,

Хирад гулшанида тарона тузуб.

- - -- - -

фаувлун фаувлун фаувлун фаул.

Шу ўринда «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» монографиясининг муаллифи Б.Аршиддиновнинг Низорий дostonларининг вазни хусусида йўл қўйилган бир ноқис хулосасига тўхтаб ўтиш керак бўлади. Олим ўз асарида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳазаж баҳрида ёзилган деб кўрсатади¹⁸. Бу фикрнинг асоссизлиги ҳақида қаноат ҳосил қилиш учун Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан Навоийнинг ҳазаж асосидаги «Фарҳод ва Ширин»идан қуйидаги мисолларни муқояса учун келтирамиз.

Навоийда:

Деди; Кайдин сен, эй мажнуни гумрох,

Деди; Мажнун ватандин қайда огоҳ.

Ҳазажи мусаммани мақсур.

Низорийда;

Хирад тавсани барди сўздин хабар,

Такаллум била сочти ширин шакар.

Мутақориби мусаммани мақсур.

Шунга қарамай, асарда қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштлари ҳам, қаҳрамонлик лавҳалари ҳам мутақориб асосида ўзининг гўзал поэтик ифодасини топган деб айтиш мумкин.

2. «Лайли ва Мажнун» туркуми

Уйғур адабиётида Шарқ назмийида катта ўрин тутган «Лайли ва Мажнун» мавзуи асосида ҳам талайгина асарлар яратилган. Улар ўртасида XIX аср муаллифларидан Мулла Фозил қаламига мансуб «Лайли ва Мажнун» асари мундарижа жиҳатидан кўпгина ўзига хосликларга эга. Бизнинг кунларимизда Мулла Фозил асарларининг қўлёзмаларини аниқлаш

¹⁷ Каримов Қ. «Қутадғу билиг» асари ҳақида. «Қутадғу билиг». — Т., Фан, 1971. — 24 — б.

¹⁸ Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийида дастан жанри. — Алмута, 1988. — 63 — б.

ва нашр этиш бўйича бир мунча ишлар қилинди. Жумладан, Урумчида чоп этиладиган «Булоқ» мажмуасида муаллифнинг «Лайли ва Мажнун» достони босилиб чиқди¹⁹. Д.Райхонов юқорида эслаб ўтганимиз илмий ишида асарлари ҳали кам ўрганилган Маҳмуд қори, Мир Ҳусайн Сабурийлар билан бир қаторда Мулла Фозил меросига ҳам диққат қилиб, унинг Навоийга муносабат масаласини илк дафъа қаламга олган эди²⁰. Бу мавзу ҳали яна кенгрок режа асосидаги тадқиқотларни кутади.

Дастлаб Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достонининг ҳам Навоий анъаналарига яқинлигини айтиш керак бўлади. Лекин уйғур шоирининг бу достони билан танишган китобхон муаллифнинг уйғур адабиёти, ўз навбатида ундан ҳам ташқарида мавжуд бўлган қўшимча манбалардан фойдаланганлигини кўради. Бу шундан ҳам билинадики, ўз достони устидаги ишида кўпроқ Навоий асарига таянган шоирнинг достон сюжетини ҳикоя қилиш асносида четга чиқишларга йўл қўйганлиги, асар қаҳрамонларининг ўзаро муносабатларида ҳам янгича талқинлар кўзга ташланиб туради.

Достоннинг дастлабки саҳифаларидаги Лайли ва Мажнун ҳикоясининг бошланиши ва ривожланиб бориши лавҳаларига диққат қилайлик. Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достони муфассал муқаддима билан бошланади. У ерда ҳамд, наът боблари билан бир қаторда чаҳорёрлар васфи, Ҳасан ва Ҳусанлар сифатларига алоҳида боблар бағишланган. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида шоирнинг қаламга мурожаати мавжуддир. «Қалам васфида бир неча қалам сурмак...» деб бошланувчи бу бобда «назм кишвари саводин якқалама қилган» Низомий ва унинг «Панж ва ганж» ҳақида сўз боради. Китобхон Мулла Фозил «Лайли ва Мажнун»и муқаддимасида ҳам «Арздоши қалам», «Қаламнинг қоғозга саволи», «Қоғоз қаламга жавоб бергани» каби бобларга дуч келади. Шу муқаддима Мулла Фозил «Дар хасби ҳоли худ гўянд» бобида ўз ҳаёти лавҳаларига ҳам диққатни тортади.

Асар бевосита ХУ бобдан – Оғози достони «Лайли ва Мажнун» боби билан бошланади. Шоир ҳикояни араб қабилалари, уларда одамларнинг ҳаёти ҳақидаги тасвирларни ўз ичига олган «Аҳли арабнинг сифатининг баёни» боби билан бошлайди. Шу «аҳли арабнинг» ичида Хожа Нўъмон исмли аёнлардан бир киши яшар эди. У фарзандга бениҳоя ҳожатманд эди. Хожа Нўъмон кунларнинг бирида овга чиқади, йўлда тақво билан ҳаёт кечираётган кароматлар, башоратлар эгаси бўлган бир шайх билан учрашади. Хожа Нўъмоннинг гапларидан унинг фарзанд кўриш иштиёқи билан юрганлигини фаҳм этган шайх унга зурриёт ато этишни сўраб аллоҳга муножот қилади. Дуо-фотиҳалардан кейин уйга қайтган Хожа

¹⁹ Қаранг; Мулла Фозил. «Лайли ва Мажнун». «Булоқ» мажмуаси. 1988. 1 – 2 – сонлар.

²⁰ Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуре. – Алма – Ата, 1992. – С.5.

Нўъмон шайх билан бўлиб ўтган гапларни хотини Хўжастага сўзлаб беради. Хўжаста ҳам ўз навбатида муножотга тутинади. Кунларнинг бирида у тушида Хизрни кўради ва ундан уммидбахш сўзлар эшитади. Орадан ойлар ўтиб оилада ўғил туғилади. Уни Қайс деб атайдилар.

Хожа Нўъмоннинг Хожа Сарока исмли бир таниши бўлар эди. У ҳам фарзандсиз эди. Хожа Нўъмоннинг овга чиққани, йўлда дуогўй шайхга учраб, унинг оллога муножотини тинглаб, дуосини олиб, қайтгач, вақтлар ўтиб ўғил кўрганлигини эшитган Сарока унинг мададини сўраб келади. Улар икковлон бўлиб Хожа Нўъмонга оқ фотиҳа берган шайхнинг олдига борадилар. Шайх муножоту дуоларни Хожа Сарокага ҳам бажо келтиради. Кўп ўтмай у ҳам қиз кўради. Унга Лайли деб ном берадилар.

Кўрамизки, кексайиб бораётган отанинг фарзанд кутиши, тангрига муножотлар ва ниҳоят боланинг дунёга келиши мотивлари Навоий талқинларини эслатиб турса-да, Мулла Фозил достонида ҳикоя бир мунча ўзгача йўналишга эга. Аввало Мулла Фозил достонида оталарни аниқ номлар билан аташ характерлидир. Яна бир муҳим детал – бу Қайс билан Лайлининг оталарининг бир-бирини билиши, улардаги орзу ва тилак бирлигидадир. Лекин воқеаларнинг ривожланиб бориши жараёнида бу «яқинлик» бузилади ва икки ўртада жиддий қарама-қаршилиқ юзага келади. Бунинг боиси – Мажнун билан Лайли ўртасида пайдо бўлган муҳаббат эди. Улар бир мактабда, бир муаллим қўлида ўқир эдилар. Ҳаммактаблик, бора-бора шавқомез муҳаббатнинг ёлкини билан уларнинг тез-тез учрашиб туришлари оғизга тушади. Кунларнинг бирида Лайлининг йиғлаб туриб Мажнунга рози дил айтаётганлигини эшитиб турган мактаб муаллими бу «шаккокликдан» ғазабга келади. У бу хабарни Лайлининг онасига етказди.

Мулла Фозил бу воқеаларнинг ҳаммасини алоҳида кичик бобларда гўзал бир шаклда ифодаб беради. Лайлига онаси томонидан таъналар, эътирозлар ёғила боради. Лекин Мажнун билан Лайлининг мулоқотлар давом этаверади. Чунки икки дил муҳаббат риштаси билан маҳкам боғланган эди. Улар фурсат топиб, бир-бири билан учрашиб туришар экан, кунларнинг бирида Лайли бу муҳаббатга онасининг эътироз билан қаратаётганлигини англайди. Шу кундан бошлаб Мажнуннинг тинчи-ороми бузилади. У Лайлининг йўлини пойлаб беқарор ҳолда кўчаларда юрар, уйга кеч қайтар эди. Ўғлининг бундай ҳолати Ҳожа Нўъмонни ҳам ўйлантириб қўяди. Ота паришонликка тушади. Хусусан, Мажнунни Лайлини кўриш иштиёқида юриб қаерда кеч бўлса, шу ерда қолиб кетиш воқеалари келажакдаги мушкул аҳволлардан дарак берар эди. Бу дostonда «ул бечора Мажнун Лайлининг ишқида на

ерда кеч бўлса, онда кўнгони», «Мажнун ўзини аввалгидин зиёда расво қилгони», «Ҳожа Нўъмон ўғлини сўров келгони» каби бобларда тасвирланган воқеалар жараёнида жонланади.

Достоннинг дастлабки саҳифаларида кўрганимиз каби бутун воқеалар давомидаги Навоий анъаналарига яқинлик ва янгича талқинлар шу руҳда давом қилади. Гарчи Мулла Фозил достони ғоявий-бадий мундарижа эътибори билан Навоий асаридан баҳрамандлик йўли билан яратилган бўлса-да, юқорида кўриб ўтганимиздек, бир қатор янгича, ўзгача талқинлар натижасида марказий қаҳрамонларнинг характерида ўзгаришлар рўй берган.

Хулоса қилиб айтганда, Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достони анъаналарини давом эттирган янги бир асар сифатида таассурот қолдиради. Уйғур адабиётида «Лайли ва Мажнун» туркумида яратилган асарлар ўртасида Низорийнинг 1841| 42 йилларда юзага келган достони алоҳида ўрин тутди.

Уйғур адабиётшуносларининг ёзишича, «Лайли ва Мажнун» мавзуида Низорийгача ҳам афсоналар, қиссалар мавжуд эди. Низорий улардан баракали равишда баҳраманд бўлган. Бундан ташқари эпик қисса таркибида қаҳрамонлар тилидан ғазаллар қўллашда Низорий Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»идан ҳам озиқ олган деб айтиш мумкин. Низорийга биринчи навбатда устод Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони илҳом берди²¹. Низорий Навоийдан анъанадаги «либоси мавзун»дан ижодий фойдаланиб, «ўз дардини» айтишни ўрганди. Низорий ўзи яратаётган асар олдида устознинг «Лайли ва Мажнун»идек азамат бир адабий асар турганини, бу бир тмондан, унга мадад берса, иккинчи томондан, катта масъулият юклашини яхши тасаввур этар эди. Шунга кўра, Низорий асар воқеаларини тасвирлаш давомида Навоий «Лайли ва Мажнун»идек бўй чўзиб турган ижод дарахтини кўз ўнгида тутди. Бир қатор ҳолларда қиссанинг муфассал мазмунидан хабардор бўлиш учун китобхоннинг диққатини Навоий «Лайли ва Мажнун»ига қаратди.

Бу сўз «Хамса»да онча татвил эрур,

Маротиб била онча тафсил эрур.

Кифоят қилиб бунда тақсирға,

Ҳавола қилиб Мир Алишерға,

Ҳавола қилиб Мир Алишерға.

Оё, толиби дардманди фироқ,

Навоий каломига солгил қулоқ²².

²¹ Рўзиева Д. «Алишер Навоий традициялари Абдураҳим Низорий ижодида». Ном.дисс. Қўлёзма. ЎзРФА асосий кутубхонаси. Шифр. РД—3572. — Т., 1974.

²² Низорий достонлари. — 309—310—б.

Низорийнинг Навоий ва унинг асарига катта эътиқод билан билдирган фикрлари асносида устоз Навоий олдида ижодий имтиҳондан ўтаётган Низорийнинг бутун истеъдодини ишга солиб қалам тебратганлигининг гувоҳи бўламиз. Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»ларида ифода этилган фожиавий ишқий саргузаштни ўз янгиликлари билан қаламга олиб бир қисса яратиш уйғур шоирининг чиндан ҳам катта ижодий муваффақияти эди.

Достон воқеаларнинг бошланишидаёқ Навоий ва Низорий талқинларидаги ҳамоҳанглик кўзга ташланади. Мажнуннинг дунёга келиши воқеаларига бағишланган бобда Навоийнинг сарлавҳада қўллаган сўзлари мана бундай: «Қайснинг адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдига туғулғони ва қон ютмоқдин хўриш ва ишқ доясидин парвариш топқони ва ишқ зоти чошнисидин эл кўзига ширин ва дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўринғони»²³. Энди Низорийга кулоқ тутамиз: «Қайснинг адам шомидин қутулиб, вужуд маҳдига тутулғони ва ошиқлар жумласидин вафодорлиқ оламида мажнунлук бирла шуҳрат топғони»²⁴ «Мажнуннинг адам мажлисидин қутулуб» (Навоий), «Қайснинг адам шомидин қутулуб» (Низорий), «Дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўрунғани» (Навоий), «Вафодорлиқ оламида мажнунлик бирла шуҳрат топқони. (Низорий).

Юқоридаги сатрларда ҳар икки муаллиф асарлари ўртасидаги мазнундаги, ҳатто айрим ифодалардаги яқинлик кўзга ташланиб турибди. Муқоясада давом этамиз. Навоий ўз асарини Шарқнинг катта эпосларига хос воқеаларнинг муфассал тасвирлари воситасида олиб боради. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига кенг ўрин беради. Навоий учун ҳикоядаги ҳар бир лавҳа, қаҳрамонларнинг ҳатти-ҳаракати, ички кечинмаларидаги ҳар бир лаҳза аҳамиятлидир. Низорий ҳам анъанада мавжуд сюжет бўлакларини сақлаб қолишга, ўзига хос камровга эга бўлган воқеалар тизмасини сиқик мисраларда беришга ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг ҳис-туйғу ва кечинмалари тасвирида ғазаллар қўллайди. Натижада, кўзимиз ўнгида Низорийнинг ўз ижодхонаси пайдо бўлди. Шу йўналиш билан достонда «Низорийнинг ўзи яшаган давр воқеаларини акс эттириш йўлидан бораётганлиги ҳам аён бўлади»²⁵.

Арабда Ҳай қабиласининг нуфузли сардори яшар эди. Унинг молу мулки беҳисоб, олийжаноблигу адолатпарварлик касби-кори эди. Лекин фарзандсиз бу одамнинг умри ўтиб борар, умр дарахти ҳам кексалиқдан нишона берар эди. Ниҳоят унинг орзуси ушалади. Оилада ўғил туғилиб шодиёналарга сабаб бўлади. Болани Қайс деб атайдилар. Ҳикоя давомида Қайснинг жуда тез улғайиб бориши, илму-одобдан баҳравар бўлсин деб мактабга

²³ Алишер Навоий. МАТ. IX том. — Т., 1992. — 57 — б.

²⁴ Низорий достонлари. — 267 — б.

²⁵ Рўзиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. — Т., 1974. — 91 — б.

берилиши воқеалари тасвири давомида Низорий боладаги муҳим бир ҳолатга диққатни тортади. Боланинг юзида ишқ ва вафо нишонаси барқ уриб турар эди. Биз бундай талқинга «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод образи муносабати билан ҳам дуч келамиз. Лекин адабиётшуносликда Фарҳод образи, қолаверса, ўз навбатида Мажнун образи учун характерли бўлган жуда муҳим белгининг заминлари деярли изоҳланмай ўтиб кетилаверади. Ҳолбуки, Мажнун образига хос бу аломатнинг сабаблари асосланмас экан, Мажнун образини, умуман бутун ҳикоянинг руҳини тўғри тушуниш қийин бўлади. Бу хусусда қисман юқорида «Фарҳод ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тўхтаб ўтилди. Ҳамма гап шундаки, Низорий бадий ижодда тасаввуф адабиётининг йирик намояндалари бўлган Навоий, Жомий каби устозлари йўлидан борди. Ўз асарлари марказига инсоннинг маънавий камолоти масаласини қўйди. Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон руҳи илоҳий моҳиятга эга. Инсоннинг туғилиши шу илоҳий руҳнинг тана билан пайванд бўлишидир. У ўзининг маншаига қайтгунгача шу ҳолатда яшайди ва бу қайтиш маънавий такомил йўли билангина воқеъ бўлади. Китобхон тасаввуф ва унинг адабиётдаги ифодасига оид шу бошланғич маълумотга эга бўлмагунча, Мажнуннинг юзида ишқ нишонаси билан туғилиши ва унинг кейинча отаси билан Каъбага борган вақтида Каъба эшикларигача тавоф қилиши воқеаларининг маъносини тушунолмай қолади.

Мажнун ўз хонадонидаги дастлабки машғулотларидан кейин Лайлининг отаси томонидан очилган мактабга қатнай бошлайди, шу ерда гўзал ва ифбатли Лайли билан учрашади. Икки ўртада юракнинг тах-тахтидан сизиб чиққан покиза бир туйғу билан йўғрилган муҳаббат пайдо бўлади. Мактаб боғчасида икки ёш севишганлар учрашар эканлар, Мажнун ҳаяжон ичида ўзидан кетади. Шу пайт унинг устига етиб келган Лайлининг унсиз, овозсиз ишқ изҳори шоир томонидан катта санъаткорлик билан тасвирга олинган;

Чу ул боғ эди мисли ҳулди барин,
Кириб ҳур янглиғ неча гулжабин.
Ки нўш айлабон ондо гулранг мул,
Сабиҳ оразин айлади онда гул.
Ки Лайли тамошоға машғул эди,
Бу бечора Қайс онда маъзул эди.
Кириб гулшан ичра йўқ эрди шикоф
Етиб бош қўйиб қилди они тавоф.
Нигориға боқмоқға йўқ тоқати,
Ола олмойин кўзни бир соати.

Ҳилоли била ҳар замон тўкди қон,
Масихо супат лаъли бахш этди жон.

Достондаги кейинги эпизодларда Мажнун билан Лайли ўртасидаги ишқнинг ёлқин уриб бориши, икки ёшнинг учрашувлари, дардлашиб туришларининг эл ўртасида овоза бўлиб бориши, ўғлининг ишқ туйғусидан хабардор бўлган ота-онасининг изтиробдаги ҳолатлари тасвирлари берилади.

Йигит ва қизнинг ота-оналарининг аҳдлашувлари билан висол онларига умид боғлаш мумкин эди. Навоий достонида тасвирланишича, Мажнуннинг отаси ўз ўғлининг аҳд-паймони қатъий эканлигини англагач, Лайли хонадонига никоҳ мақсадини изҳор этиш учун кишилар юборади. Лайлининг отаси эса – мен қизимни телбага бермайман, деб қаттиқ туриб олади. Шундан бошлаб Мажнуннинг биёбонгардлиги кучаяди. У ҳатто занжирбанд қилинади. Ўз ўғлига шифо тилаб ота уни кўтариб Каъбага олиб боради. Низорий достонида воқеаларнинг оқидамида бир қадар ўзига хосликлар кўзга ташланади. Лайлининг отаси икки ёш ўртасидаги муҳаббатдан хабар топгач, бу ҳолни ўзига ҳақорат деб билади. Мажнуннинг отасидан уни ишқ йўлидан қайтариб насихат қилишини, агар панд қор қилмаса, бу телбага зандир лозимлигини таҳдид солиш билан эълон этади;

Бировга деди; «Ондо бормоқ керак,
Отасига бу сўзни қилмоқ керак.
Бу ишларда ўғлига панд айласун,
Қабул этмаса сўнгра банд айласун.
Ўзи чоғласун оқибат корини,
Йиғиштурса хўбдур бу гуфторини.
Йўқ эрса, на қилсам қилурман они,
Қўлумда гумонсиз тўкулгай кони²⁶.

Мажнунга энди ҳар томондан панд-насихатлар ёғила бошлайди. Лекин буларнинг ҳаммаси фойдасиз эди. Шоирнинг тасвирлашича, панд-насихатлар ўт устига ёғ қуйилгани каби Мажнуннинг ғам-аламларини ошириб боради;

Насихат ўтига бўлуб ёғ каби,
Бу сўздин бўлубон ғами тоғ каби.

Ниҳоят иложсиз ота-она ўз ўғлини банд қилади, ташқарига йўлатмай, уйда сақлай бошлайди. Лекин унинг қалбидаги ишқ оташи тобора туғён урар эди. Ниҳоят унинг ҳадсиз-ҳисобсиз азоб-уқубатлар, хижрондаги озурдаликлар туфайли чеккан нолалари худога етиб

²⁶ Низорий достонлари. — 305 — 306 — б.

боради. Кунлардан бирида тун қўйнида унинг занжирлари бирма-бир тўкилади ва Мажнун даштга қараб йўлга чиқади. Шундан бошлаб дашт унинг ҳамишалик манзили маъвосига айланиб қолади. Мажнун бу ерда қушлар, кийиклар, ваҳший ҳайвонлар қуршовида ишқ ўти ёлқинини паноҳ қилиб, умид билан яшаб қолади. Шоирнинг тасвирлашича, дашт қушлари, ҳайвонлари Мажнунга шунчалар ўрганиб қолган эдиларки, Мажнундан бир нафас айрилишса, ейиш-ичишни тарк этар эдилар, кўздан ёш чиқариб ёйғлар эдилар;

Қоён борса ҳамроҳ эди ваҳшилар,

Бу бедилдин огоҳ эди ваҳшилар.

Юрупдурки атрофида оҳулар,

Ки йиғлаб, қолди ўт, судин булар.

Низорий чиройли бир тасвир яратиб, Мажнун кийикларга чўпон эди, кийиклар ҳам ўз навбатида Мажнуннинг посбонига айланган эдилар, деб тасвирлайди:

Кийиклар оросида бўлмиш шўбон,

Шўбонга бу ваҳши бўлуп посбон.

Низорий дostonда ота-оналарнинг мумтоз образларини яратади. Булар биринчи навбатда Мажнуннинг ота-онасидир. Ота Мажнуннинг туғилишидан бошлаб, унинг меҳри ва жафолари ичида яшайди. Отанинг ўз ўғлини ўзи занжирбанд қилиб уйда, кўзи ўнгида сақлашини тасаввур қилиб кўринг. Отани жаҳолат эгалари, жаҳолат эгаларининг ҳимоячиси бўлган муҳит, замон шу куйга туширди. Хусусан, Лайлининг отаси тмонидан келиб турган тазйикловчи гаплар, дағдағалар уни қаттиқ ўйлантириб қўйган эди. Лайлининг отаси ҳатто Мажнуннинг жонига қасд қилишгача боражагини айтган эди.

Мажнуннинг Лайли билан яқин муносабати, икки ўртадаги муҳаббатнинг эъзози юзасидан Мажнуннинг отаси ҳар тмонга олиб-югуради, атрофдагилардан нажот кутади. Лекин икки ўртадаги вазият жиддий эди. Ақллилик балоси рўй берган эди. Донишманд ва шоир Қайс телба деб эълон қилинади.

Достон воқеаларининг кейинги ривож вазиятнинг янада мураккаблашиб бораётганлигини кўрсатар эди. Мажнунни кўриш, у билан севги афсоналарини куйлашдан маҳрум бўлган Лайлининг изтироблари чексиз эди. Кунлардан бирида Лайли боғда сайр қилиб юрар экан, уни узоқдан қабила зодагонларидан Ибн Салом кўриб қолади. У дарҳол катта тухфалар билан Лайлининг отаси олдига совчилар юборади. Мажнунни тезроқ бартараф қилиш, ундан батамом қутилиш ниятида бўлган Лайлининг отаси Ибн Салом совчиларини очик чехра билан кутиб олади ва тўйга фотиҳа бериб юборади. Бу хабарни эшитган Лайли беморлик тўшагига йиқилади.

Бу сўзни эшитган замон чекти оҳ,
 Бўлуб чехраси ул замон мисли коҳ.
 Кетиб ҳушидин ярга ҳамрах ўлуб,
 Бу сўзлар кўнгул ичра озор ўлуб.
 Етиб жисмиға онча бетоблиғ,
 Етиб кони кўнглуга ноёблиғ.
 Кетиб ақлидин гоҳи ўзга келиб,
 Гоҳи гунг бўлуб гоҳи сўзга келиб.
 Бўлуб зафъи ҳар кун зиёда онго,
 Бу ранж ичра тушмак ирода онго.

Мажнуннинг отаси билан Каъбага бориши ва муножот билан ишқ дардини янада ёлқинлантириши воқеаси яратилиш ўрни ва муаллифидан қатъий назар дунёда мавжуд ҳамма «Лайли ва Мажнун»ларда муқаррар равишда қаламга олиниб келинган энг ҳаяжонли эпизодлардандир. Низорий ҳам ўз асарида бу лавҳани ҳаяжонли ҳиссиётлар замзамаси сифатида тасвирлайди. Мажнуннинг отаси қабила оқсоқолларининг маслаҳатлари билан Каъбага йўл олади. Мажнунни туяга ортилган кажавада ҳажга элтади. (Баъзи «Лайли ва Мажнун»ларда ота ўз ўғлини Каъбага кўтариб олиб боради.) Мажнун Каъбага яқинлашиши билан унинг эшикларига ёпишиб олади.

Ҳарам даврида чарх уриб доир ул,
 Ки мудҳиш саргаштаи соир ул.
 Эшикни супурдики рухсор ила,
 Бошин урди ул нолаи зор ила.
 Онго тағру турдики, қач бўлди кун,
 Етиб шоми дайжур оро кирди тун.
 Муножот айлаб, қилиб зорлиғ,
 Қилиб домани ашк хунборлиғ.
 Кўнгул ичраки, арзу ҳолини даф,
 Ки ул ёри маҳваш хиёлини даф.

Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг Каъба эшигига юзлангач, ўқиган ажойиб ғазали мавжуд. Ғазалнинг матлаи қуйидагичадир:

Ё раб, балои ишқ ила қил ошно мани,
 Бир дам балои ишқдин этма жудо мани.

Китобхон Низорий достонида ҳам худди шу Каъба зиёрати тасвирларида гўзал бир ғазал билан танишади. Ғазал қуйидаги муқаддима билан бошланади: «Мажнун хонаи Каъбанинг қуллобига осилип, муножот ба даргоҳи қозиюл ҳожот айлап, ишқ изтиробидин оҳ уруп, беҳуш бўлғони» Низорий достонида Мажнун тилидан ўқилган ғазал мазмун жиҳатидан Фузулий Мажнунининг ғазалига монанд. Лекин бу ерда ҳам ижодий мусобақа мавжуд. Бир-бирига оҳангдош мазмунни бадий сўз воситасида қалбнинг туб-тубига етиб борувчи тасвирлар орқали жонлантиришда Низорий устод Фузулий олдида ҳам имтиҳондан ўтгандек бўлади.

Икки шоирнинг ғазалларидаги бир-бирига уйғун турган оҳангдош тасвирларга диққат қилайлик; Балои ишқ ила қил ошно мани (Фузулий), Ишқ қуллобига кўнглумни гирифтор эт (Низорий), Бир дам балои ишқдин этма жудо мани (Фузулий). Анинг йўлидаги меҳнатларим кам қилма, бисёр эт. (Низорий). Тамкинимни балои муҳаббатда қилма суст (Фузулий). Зиёда айлагил ишқимни ёраб, қилма ҳаргиз оз (Низорий). Қил қабули саодати фақру фано мени (Фузулий). Фано водийсида ул тошдин қабрим намудор ат (Низорий).

Достонда тасвирланишича, Мажнун Каъбадан ишқ ўти янада зиёда бўлиб қайтади. Ота ва қабила аъёнлари бармоқ тишлаб қоладилар. Мажнун эса қабилага қайтиш йўлида яна тўппа-тўғри биёбон қўйнига кириб кўздан ғойиб бўлади.

Мажнун зиддиятли воқеалар давомида бир вақтлар Лайлининг уйига қараб йўлга тушади. Лекин бу кунлар Лайлининг Ибн Салом билан тўйлари бўлиб, уй жимжитлик эди. Мажнун Лайлининг эшиги остонасида ётган ит билан сўзлаша-сўзлаша сахрога қайтади. Шу лаҳзаларда Лайли ҳам ўзини Ибн Салом қўлига топширмаслик чораларини кўрар эди. Ногаҳон тўй кечаси беҳад шароб зарбидан эски касали кўзғаб, Ибн Саломнинг ўзидан кетиб қолиши Лайлига нажот йўлини очади. Ибн Саломнинг уйининг орти регистон, регистондан нари биёбон эди. Лайли Мажнунни шу ерда гумон қилиб йўлга чиқади ва кўп юрмай узокда ҳазин ошиқона бир қўшиқ овозини эшитади. Бу Лайлининг уйига бориб, уни топмагач, яна биёбонга қайтиб фиғон чекаётган Мажнуннинг овози эди;

Жафо таркин тутуп, ай чархи золим, бир тарахҳум қил,

Жаҳон кул бўлгудек бўлди менинг оҳу фиғонимга.

Бўлуб Мажнун жаҳонда ёрнинг ёди била ҳайрон,

Не тонг раҳм айлабон ул ёр ҳамдам келса ёнимга.

Лайли кум утида оғир қадам босиб, оёқ учини қоқиб, ўз бошидан кечирганларини бирма-бир тилга олиб, йиғлаб борар эди. Шу ўринда Низорий унинг тилидан севгуси қалбнинг шодлигу изтиробларини баён этган ажойиб бир ғазал қўллайди.

Кеча оғушида Лайли Мажнун юрган даштни нола билан ишқ биёбонига айлантиради. «Бу кеча» радифи билан келган ғазал ҳар байтда маъшуқа руҳий оламининг бир шуъласини намоён қилар эди. «Мен ўтлуғ оҳим билан бу кечани шамъи шабистонга айлантириб юбордим, куйларди Лайли, - оҳимдан учган учқун кўкка ўрлаб уни гулистонга айлантириб юборди. Ой мен нотавоннинг ҳолимга раҳм қилиб бир бурчакка чекинди ва устига пардасини ёпиб олди. Лайлининг аҳволи ёр ҳажрида эртаю кеч забундир. Ёрдан хабар келган эди, янгида жон топган бўлдим».

Қуйидаги оригинал тасвирлар китобхонни беихтиёр ўзига ром қилади:

Кетти кўнглум ёр учун арзини аён еткали,

Аргашиб кўнглимни чиқти тандаки жон бу кеча.

Маъшуканинг кўнгли тунда ёрга арз изҳори учун йўлга чиққанда, унга эргашиб тандаги жон ҳам чиқиб кетган. Лайли буларнинг барчасини фалакнинг кажравлиги, замонанинг ситампарварлигидан деб билади:

Ай фалак, кажрувлугунг қўй, бир замон ҳолимга боқ,

Ғунчадек кўнглум бўлуптур таҳ-батаҳ қон бу кеча.

Ниҳоят севишганлар биёбонда бир-бирлари билан кўришадилар.

Назар қилди Мажнун нигори келур,

Доғи Лайли кўрдик, ёри келур.

Иков бўлди ҳайратда андоқки лол,

Дедилар икав тушму ёхуд хиёл.

Тонг отгач, улар яна бир-бирлари билан хайрлашадилар. Лайли Ибн Саломнинг уйига қайтади. Ибн Саломда хасталик давом этар эди. Лайли зудроқ ундан қутулиш йўлини қилади. Ўзини Ибн Салом кўлига топширмасдан нобуд қилиш фикригача боради. Мажнунда эса жунун борган сайин кучаяр эди. У биёбонлар кеза-кеза Наж тоғи томон боради ва ўша ерда макон қуриб қолади. Кунлардан бирида Мажнун тоғ чўққисига кўтарилиб, ўз қабиласи томон назар ташлар эди. Унинг наздида қабиладошларининг мотам йиғилари эшитилади. Мажнуннинг ота ва онаси ўз фарзандлари дарду доғида ўртана-ўртана жон таслим қилган эдилар. Мажнун куну тунларни ота-она қабри устида ўтказади. Шу кунлар унга Лайлининг ҳам ҳаёт билан видолашгани хабарини олаб келадилар. Мажнун учун ҳаёт ўзининг бутун мазмунини йўқотган эди. У Лайли томон ошиқади ва шоирнинг сўзлари билан айтганда;

Лайли ҳаёт гулшанининг гулини ажал тундбоди эсиб

Совурғонда, Мажнун бечора, бехонумон таввораға суруши

Хабар бериб, беихтиёр Лайли жонибиға пўя уруп ул ёри

Вафодориға жон нисор қилади²⁷.

Лайли ўз ўлими олдида онасига васият қилиб, ўзини Мажнун билан бир ерга кўмишини илтижо этган эди. Анъанада бўлганидек, ҳаётдан бевақт кўз юмган икки ошиқни бирга кўмадилар. Бу ҳолни Низорий қуйидагича ҳаяжонли бир тарзда тасвир этади:

Чу Лайли васиятларин ёд этиб,
Бу афсонадин борчани шод этиб.
Икки жисмға айлади бир кафан,
Кириб бир кафанға бу икки бадан.

Низорий ўз достони хотимасида ўзи ўрганган манбалар асосида Лайли ва Мажнуннинг ишқий саргузаштларига оид кичик бир ҳикоя келтиради. Ҳикояда нақл қилинишича, Мажнун ёр ҳажри, одамлар жаҳолати, замона зўравонлигидан безиб баланд бир кулла устига чиқиб ўзини ҳалок қилиш олдида турганда, унга Лайлининг мактубини олиб келадилар. Шундай қилиб, мактуб Мажнунни фожиадан сақлаб қолади. Низорий ўз достонининг асосий воқеаларини яқунлар экан, олам ва одам қисмати ҳақида баҳс қилувчи бир мавиза келтирилади. Юқорида эсланган Лайлининг Мажнунга мактуби, Мажнуннинг шу мактуб туфайли фожиадан сақланиб қолиши билан боғлиқ бўлган ҳикоя шу мавизадан сўнг ўрин олгандир. (Шу ўринда юқоридаги ҳикоянинг бир қадар ўзгача ҳолда Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида учрашини қайд этиш керак).

Низорий яшаган давр уйғур ҳаётида олийжаноб мақсадларнинг оёқ ости қилиниши (Мажнуннинг отасига хос улуғворлик, тадбиркорлик, ғамхўрлик каби хислатларнинг камситилиши), одамлар ўртасидаги нифок, гина-кудурат (Лайлининг отаси томонидан Мажнуннинг ҳақорат қилиниши, уни бандга солишдек тубанликка борилиши, қатл этилажагини айтиб кўрқитилиши), ёшларнинг хоҳиш ва истаклари билан келишмаслик каби иллатлар ҳар қадамда учрар эди. Ўша давр амал эгалари, сарой атрофида тамаъ билан юрган одамлар, риёкор диндорлар Низорийга унинг илғор ғоялари учун қатла-қатла зарба беришга ҳаракат қилиб кўрганлар. Оқибатда шоир маълум муддат қамок азобларини ҳам чеккан. Бу таҳдидлар 1813-1824 йиллар орасида бир неча маротаба қайтарилган. Табиийки, бу давр руҳи шоир ижодида из қолдирмаслиги мумкин эмас эди²⁸. Низорий ҳеч қачон ўз қайғусини эл қайғусидан, эл орзу-армонларини ўз орзу-армонларидан ажратиб қараган эмас. Шоир ўз даврининг донишманди ва таракқийпарвар кишиси сифатида Зухриддинбек билан яшади. Мамлакатда Манжур-Хитой мустамлакачилиги сиёсати давом этиб турган бир даврда уйғур

²⁷ Низорий достонлари. — 364—б.

²⁸ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1 — к. 1968. — 55 — б.

халқини бирлашишга, иттифоққа тарғиб қилди. Одамларни бир-бирларидан йироқлаштирадиган, улуғ мақсадларга раҳна соладиган иллатларни ўз асарларида жиддий равишда қоралади. Замондошларини ўтмишнинг энг улуғ одамлари, энг яхши одатларидан баҳраманд бўлиб яшашга ундади. Уларда эзгу ҳисларни тарбиялашга ҳаракат қилди. Ана шу ғоявий ниятлар мажмуи шоирнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган деб айтиш мумкин. Низорийнинг ўз адабий идеаллари, ўз ғоявий ниятларини юксак бадиий шаклларда ифодалаш мақсадида ўтмиш адабиётига, унинг энг юксак намуналарига мурожаат этишининг боиси ҳам шундадир. Бу ҳолатнинг муайян даражадаги бадиий ифодаси бўлган манзараларга юқорида «Фарҳод ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тўхтаб ўтган эдик. «Лайли ва Мажнун»да ҳам дoston мавзуи доирасида, Мажнун ва Лайли каби қаҳрамонлар характерининг шаклланиши, уларнинг теvarак-атрофда содир бўлиб турган воқеаларга муносабати орқали Низорий ўзининг инсонпарварлик, ватанпарварлик қадриятларини муқаддас тутишга оид юксак ғоявий қарашларини маҳорат билан тасвирлаб беришга эришади.

Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» достони уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида муайян даражада қаламга олинishiга қарамай, ҳали унинг қўл теккизилмаган, очилмай келаётган хусусиятлари талайгинадир. Шулардан бири- юқорида ҳам қисман тўхтаб ўтилганидек, дostonдан ўрин олган ғазаллар масаласидир. Тўғри, Низорийнинг бу достонида маснавий билан бир қаторда бош қаҳрамонлар тилидан ғазалларнинг ҳам қўлланишини Д.Рўзиева ва Б.Аршидиновлар ҳам эслаб ўтадилар. Бир ҳолатда Низорий достонида ғазаллар қўлланишини асослаш мақсадида Мажнун ҳам, Лайли ҳам шоир эдилар. Низорий уларнинг номларидан ғазаллар қўллашда шу ҳолатни кўзда тутди деган фикр ҳам илгари сурилади. Албатта, бу нисбий бир қараш бўлиб, ғазал қўллаш қаҳрамонлар шоир бўлган тақдирдагина мумкин деган ҳулосага асос бермайди. У ҳолда араб адабиётидаги қадимги «Лайли ва Мажнун» қиссаларини тугал, мустақил дoston тарзида ишлаган Низомийнинг воқеалар давомида бирор ерда ҳам маснавийдан чекинмаганлигини тушунтириш қийин бўлиб қолади. Тўғри, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида «Мажнуннинг Лайли ҳузурида туриб ғазал ўқиши деган боб мавжуд.²⁹» Мажнун билан Лайли ўртасидаги покиза севги туйғулари тоғ тошларга урилиб, биёбон қумлари каби сурилиб, жаҳолат эгалари оёғи остида топталиб борарди. Севишганларнинг изтироблар, ҳақорат ва дашномлар ичидаги ҳаётлари хазонрезликка юз тутган. Шундай кунларнинг бирида Мажнуннинг яқин қариндошларидан бўлган Салим деган киши қўлида озиқ-овқат ва усти бошлар кўтаргани ҳолда биёбонда пайдо

²⁹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди II. Лайли ва Мажнун. — Душанбе, Ирфон, 1982. — С.82.

бўлади. Мажнунни кийинтириб олдиға овқат қўяди. Лайли кулай бир фурсат рўй берган кунни Салим орқали Мажнунни уйига яқин бир бокқа чақиртиради. Учрашув ажойиб бир манзара асносида бўлиб ўтади. Мажнун бокқа кириб бир манзилда тўхтар экан, ундан хабар топган Лайли ҳам боғ томонга юриб келади ва эл олдида ўз номусини сақлаш ниятида Мажнунга яқинлашмай, бироз нарида дарахтлар панасида жой олади. У Мажнундан шеър ўқиб беришни сўрайди. Достонда худди шу ўринда «Мажнуннинг Лайли хузурида туриб ғазал ўқиши» сарлавҳаси келади. Е.Бертельснинг шу муносабат билан билдирган қуйидаги гаплари характерлидир. У ёзади; «Бутун боб маснавий шаклини сақлаб қолган бўлса-да, у ҳам мавзу, ҳам услуб жиҳатидан ғоят даражадаги интизорлик ва Мажнуннинг ёлқинли норозилиги садоларини ўз ичига олган ғазаллар тизмасини эсга солади»³⁰.

Низомий шунинг учун ҳам уни «Мажнуннинг ғазал ўқиши» деб айтади. Низомий достонидаги худди шу кабилдаги ўта нозик руҳий кечинмалар тасвирларидан иборат лавҳалар, маснавий шаклида ғазалга хос талқинлар ва бевосита ғазал атамасига ишоралар Фузулийнинг ўз «Лайли ва Мажнун»ида қаҳрамонлар тилидан ғазаллар қўллашга илҳомлантирган бўлиши ҳақиқатдан узоқ эмас. Низорий эса ўз достонида устоз Фузулий анъанасига садоқат билдирди ва воқеалар давомида қаҳрамонларнинг руҳий дунёлари туғёнга келган ўринларда ғазаллар қўллаш йўлини тутди. Бу ғазалларнинг асар воқеалари тизмаси ва қаҳрамонлар дунёсини очишдаги ўрни ҳақида юқорида ҳам билдирилган фикрларга яна шунини қўшимча қилиш мумкинки, Низорий маснавийда ҳам руҳшунос сифатида катта маҳорат кўрсатади. Мажнун билан Лайли ўртасидаги илк муҳаббат онларининг серҳаяжон тасвирлари, Мажнуннинг бандга солиниши, биёбонгардлик ҳаёти, Лайлининг ота тазъикида яшаши, Ибн Саломга никоҳ қилиниши кунларидаги изтироблари, Ибн Салом уйидан қочиб Мажнунни излаб саҳрога йўл тутиши, узоқдан Мажнуннинг нолакор қўшиқларини эшитиши билан ўзича дам фалакдан, дам такдирдан шикоят қилиб бориши, Мажнун билан жуфт қилиб кўмиш ҳақида онасига васиятлари киши руҳиятининг поэтик тарзда юксак даражада тадқиқ этилиши эди.

Маснавий таркибида қаҳрамонлар тилидан ғазал қўллаш анъанаси устида гап борар экан, Фузулий «Лайли ва Мажнун»идаги бир ўзига хослик ҳақида сўз очиш керак бўлади. Фузулий ўз достонида Лайли ва ўз навбатида Мажнун тилидан ғазаллар билан бирга мураббалар ҳам қўллайди. Достоннинг анъанавий кириш қисмида эса қасида ва соқийномалар ҳам ўрин олган. Низорий эса ўз достонида фақат ғазал қўллайди. Шу муносабат билан бизнинг диққатимизни Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» матнидаги характерли бир нуқта тортади.

³⁰ Бертельс Е. Низами и Фузули. — М., 1962. — С.264.

Шоир ҳар гал ўз қаҳрамонлари ҳаётидаги муайян чуқур руҳий кечинмалардан уларнинг номалридан айтилган ғазалларга ўтиш олдида ёки ғазал якунлангач, янгидан маснавийга ўтиш вақтида унга ишора қилиб, «бу иншони ўқиди», «бу абётни ўқиди», «бу ўтлуғ навони бошлади» каби ибораларни қўллайди. Бир ўринда Лайли номидан ғазал бошланиши олдида бевосита

Забониға жори бўлуб бу ғазал,
Қилип ғам тунин шодлиқға бадал,
мисраларига кўзимиз тушади.

Характерли бир ҳол шундаки, Низорий маснавийдан ғазалларга ўтиш олдида айрим ҳолларда «қитъа», «қасида» каби жанр номларини қўллайди. Масалан, достон воқеалари бошланиб, Мажнуннинг мактабга бориши, у ерда гўзал ва ифбатли Лайли билан учрашиб, оташин севгининг бошланиши ҳикоя қилинар экан, Мажнун номидан «Фалак» радифли ғазал берилади. Ғазал сўнггида одатдагича бошланган маснавийда қуйидаги сўзларга кўзимиз тушади;

Чу бу қитъани ўқуп ўз холига,
Ётар эрди ўзини солип холига.

Кўринадики, ушбу ўринда «бу қитъа» деб юқорида «Фалак» радифи билан келган ғазалга ишора қилинмоқда. Шеър аа, ба, ва шаклида бўлиб, ғазалга хос матла ва мақтаъга эга ва бинобарин у қитъанинг шаклий талабларига мутлақо жавоб бермайди.

Шоир иккинчи бир ўринда Мажнун номидан ғазал келтирар экан, ундан илгариги мисраларда «қасоид» сўзини қўллайди.

Навосозлик айлиди ул замон,
Қасоид била нақше аён.

Ушбу байтдан кейин келган лирик шеър эса «жон била», «армон била», «афғон била» қофияларига эга бўлган ўн олти мисралик ғазалдир. Бинобарин унинг қасидага алоқаси йўқ.

Афтидан, Низорий асар матнида юқорида эсланганидек, «қитъа», «қасоид» атамаларини «бир парча арзи ҳол», «бағишлов» (масалан, Лайлига бағишлов) маъноларида қўллайди. Зотан, шоирнинг ўзи матнда ҳар гал шеърларни «Ғазали Мажнун», «Ғазали Лайли» каби аниқ сарлавҳалар билан номлайди. Бинобарин, матндаги «қитъа», «қасоид» сўзларини шоирнинг ўзи бошқа ҳолларда қўлланган «наво», «иншо» каби киши ҳолати ва кайфиятини ифода этувчи иборалар каторида англаш керак.

Низорий «Лайли ва Мажнун»идаги «Қайдасан» радифли ғазалнинг истеъдодли ўзбек шоири Бобораҳим Машраб ғазалига татаббу эканлиги китобхон диққатини ўзига тортади. Бу

Ўз умрининг маълум қисмини Кошғарда ўтказган ўзбек шоири асарларининг уйғурлар ўртасида манзур ва машҳурлигини кўрсатувчи ғоят аҳамиятли манбадир. Ғазалнинг матлаъ байтлари Машрабда;

Эй менинг нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан,

Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан.

Низорийда;

Қолди жон, кетти кўнгул ороми жоним, қойдасан,

Ишқ аро бўлдум адам, жону жаҳоним, қойдасан.

Татаббуда мазмундаги уйғунлик, образлардаги яқинлик, шу билан бирга анъанавий образларни янги-янги мазмунлар ифодасига бўйсундириш, янги талқинлар йўлида изланиш Низорий ғазалида равшан кўзга ташланади. Қуйидаги мисраларда Низорийнинг Машраб ғазалидаги мафҳумлардан илҳом олгани яққол англашилиб туради;

Машрабда;

Айрилиб мен ёрдин бир неча кун бўлдум жудо,

Ахтариб келдим сени, сарви равоним, қайдасан.

Низорийда;

Ойрилип гулдак юзунгдин бўлди аҳволим хароп,

Гул оро булбул масаллик ҳамзабоним, қойдасан.

«Лайли ва Мажнун»да ушбу ғазалнинг Лайли тиладин айтилиши унинг руҳидан англашилиб туради. Лайли Мажнунни «жумлаи ушшоқ аро соҳибқироним», «арслоним» деб атади. Лайли ўз бошига тушган можароларни ифодалаб, «чархдан бошимга турлук балолар етти», «танамда жон бўлгани билан у оромсиз» деб зорланади. У ўзинигина ўйламайди. Мажнун қисмати учун юрак-юракдан қайғуради. Унинг биебондаги ҳаётини эслаб изтироб чекади. Маъшуканинг бундай ҳолати қуйидаги мисраларда дард билан, ҳасрат билан йўғрилган ҳолда ифодалаб берилган;

Бир кўруп бечоралик бирла бўлуп Мажнун сифат,

Юрган овора бўлуп бехонумоним, қойдасан.

«Лайли ва Мажнун» достонидан ўрин олган бошқа ғазаллар ҳам ўзининг лирик асарлари билан танилган Низорийнинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Низорий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида бўлгани каби «Лайли ва Мажнун»да ҳам маснавий устаси эканлигини намоиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий тасвир қудрати ҳам Низорийнинг устодларнинг маҳорат мактабидан унумли баҳраманд бўлиб, катта ижод йўлида залворли одимлар билан бораётганлигини кўрсатар эди. Достондаги янги-янги

мазмунлар билан бойитилган анъанавий поэтик образлар, кашфиёт даражасидаги ўхшатишлар, сифатлашлар, муболағалар шундан гувоҳлик беради. Шоирнинг бундай маҳоратида уйғур халқ поэтик ижодиёти сирларини ўрганиш, Аҳмад Яссавий, Лутфий, айниқса Алишер Навоий асарларидан илҳомланишнинг ўрни каттадир. Зотан, Низорий ўз даври адабий ҳаётининг катта намояндаси, сўз санъаткорларининг пешвоси даражасида камол топган ижодкор эди.

«Лайли ва Мажнун»да Низорий Навоий достонида бўлгани каби боб мундарижасидан хабар берувчи муфассал сарлавҳалар қўллайди. Ҳар бир боб бароати истихлол кўринишига эга бўлган муқаддима билан бошланади. Бу муқаддималарда ҳам бобда баён қилинадиган воқеалар руҳи аён бўлиб туради. Низорий бу хусусда ҳам Навоийга издошдир. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг ота-онаси вафотидан кейинги мотам кунлари ҳақида ҳикоя қилувчи боб қуйидаги бароати истихлол билан бошланади;

Бу базми ғам ичра дардпарвард,

Бу нав чекар суруди пурдард.

Худди шу воқеа, яъни Мажнуннинг ота-онасининг фарзанд фирокида ҳаётдан кўз юмишлари онларини ҳикоя қилувчи боб Низорий достонида Навоий билан оҳангдош, бироқ ўзгача талқинлардаги бароати истихлолга эгадир;

Қалам сарнигунлуқ била тўкди ёш,

Ки ул ёш ила қилди асрор фош.

Шоир ўз бароати истихлолида «қалам бошини қуйи қилиб ёш тўка бошлади ва ўша ёш билан ўзининг сирларини фош қилиб қўяди» деб айтади. Байтга янада яқиндан, замирдан кўз ташлайлик. Мажнуннинг ота-онаси вафоти туфайли мотами чексиз эди. Қалам шу фожиаларни ёзишга киришар экан, бошини қуйи солиб йиғлай бошлайди. Бу қаламнинг уч томонининг қуйига, қоғозга қараб туришига ишора эди. Қалам саҳифага ёзиш учун ўзидан ранг чиқаради, демак у Низорий талқинига мувофиқ айтганда, «йиғлайди». Хат ёзилгач, у ўқилади, демак ёзув уни фош қилиб қўяди. Нақадар чиройли янгилик бор бу ерда. Низорийнинг ҳамма изланишлари шу маънодаги янгиликка интилишдан иборатдир.

Низорий бобларнинг хотимасида, яъни боб давомида баён қилинган воқеа итмомига етгач, ҳар дафа соқийга мурожаат қилиб, мўъжаз соқийномалар яратади ва Навоий анъанасидан маълум даражада чекинади.

«Лайли ва Мажнун» достонини кузатар экансиз, унинг ҳар боби, ҳар бир саҳифасидаги мазмун расолиги ва уни ифодалашга хизмат қилаётган поэтик образларнинг чуқур замирга эгалигини кўриб ҳайратга тушасиз.

Мажнун Лайлини илк дафа кўриб уни севиб қолар экан, кейинча ошиқлар мактаб боғчасида учрашадилар. Лекин Мажнун тезда беҳуш бўлиб йиқилади. Мажнун бир вақт ўзига келиб кўзини очса, тун қоронғу, кўкда ой сузиб юрибди.

Шу ўринда шоир ойдин кеча тасвирини бериш учун кўк гумбазини қандилга, ойни эса, шу қандилда ёниб турган чироққа ўхшатади. Кўк узоқлигидаги чироқ Мажнун ҳузуридан кетиб қолган Лайлига ҳам ишора эди.

Шаклдош сўзлардан истифода этиб яратилган қуйидаги муболаға уйғур тилининг катта имкониятларидан дарак беради. Мажнун севгининг илк кунларида бир вақт Лайлининг уйи томонга йўл олади. Шу пайт узоқдан унинг кўзига олов кўринади. Мажнун шу томонга қараб юрар экан, узоқдан шуъла сочиб турган чироқни шоир афтодалар йўлига нур ташлаб турувчи шамчироқ деб таъриф этади. Мажнун гўё ўша олов қалбидан ўрин олиб, янгидан жон топгандай бўлади ва унга хитобан айтади:

Бу қилғонларинг шукрига минг тилим,

Агар шукр қилмос бўлур минг тилим.

Муболаға ғулувнинг бир ёрқин мисоли. Мажнуннинг Лайлига бўлган ишқи эл оғзига тушар экан, бундан Лайлининг отаси ҳам хабар топади. Ғазаб устида турган отанинг ҳузурига Мажнун томондан Лайлини сўратиб совчиларнинг келиши вазиятни янада жиддийлаштириб юборади. Мажнунни банд қиладилар. У энди бандда жисми заиф, бироқ меҳнатлари зиёда бўлиб ётар, кечаю кундузи нажот тилаб тангрига муножот қилар эди. Кунлардан бирида банд пора-пора бўлади ва Мажнун биёбонга чиқиб кетади. Худди шу ўринда шоир банднинг очилиши, тўкилишини кузда дарахт тўкилишига ташбиҳ этади ва натижада муболағаи ғулу юзага келади:

Тўкилмушки, банди чу барги шажар,

Эшикни очиптур, кетибтур бадар.

Мажнун билан Лайли узоқ ҳижрондан кейин бир вақт биёбонда учрашадилар. Уларнинг энг бахтиёр соатлари шу эди. Бир-бирига яқинлашиб, бир-бирларининг бағрига ташланган ошиқларнинг ўша лаҳзадаги ҳолатларини шоир ўта жозибали бир тарзда тасвирлайди:

Чу икки гуҳар тушти бир дуржға,

Қуёш бирла ой келди бир буржға.

Чу бир соғар ичра кириб икки мул,

Ки бир ғунча ичра тутуп икки гул.

Низорий достони Низомий, Деҳлавий ва Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»лари каби ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи макфуфи солим (Мафъулу мафоилун фаулун)да эмас,

балки шоирнинг «Фарҳод ва Ширин»ига оҳангдош мутақориби мусаммани мақсур (фаулун фаулун фаулун фаул) баҳрида ёзилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, «Лайли ва Мажнун» достони фақат Низорий ижодиётидагина эмас, балки бутун уйғур адабиётининг муҳим ҳодисаси бўлганлигини қайд этиш керак. Низорий бу достони устидаги ишида қиссанинг узоқ манбаларини, ўзининг она тилидаги адабиётда Мажнун ва Лайли ҳақидаги мавжуд ривоят ва афсоналарни синчиклаб ўрганган. Низомий, Навоий ва Ғузулийнинг «Лайли ва Мажнун»ларини мутолаа қилиб қолмай, улардан илҳом олган. Низорий ўз достони устидаги ижодий ишида бошқа манбалар билан бир қаторда кўпроқ Навоий достонига асосланади.

Низорий ўз «Лайли ва Мажнун»ини яратишда анъанага ўзига хос равишда фаол муносабатда бўлишнинг яхши намунасини кўрсатди. Достон ҳикояси тизмаси ва образларнинг талқинида ўзининг ижодий изланишлари, ёрқин янгиликларини намойиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиияти Низорийнинг катта маҳоратидан дарак беради. Шоир ўз достони билан уйғур тилининг чуқур билимдони сифатида майдонга чиқади. «Лайли ва Мажнун»да уйғур тилининг ранг-баранг ички бой имкониятлари, жонли уйғур тилининг қатламлари яққол кўзга ташланиб туради.

Шоир ўзининг «Фарҳод ва Ширин»и билан «Хамса» мавзуларига қўл уриб унинг бир муҳим достонини яратган эди. «Лайли ва Мажнун» унинг иккинчи қадами бўлди. Лекин шоир «Хамса»дан шу икки достон билан чекланди ёки унинг фурсати тақозо этмади. Ҳозир бу мавзуда узил-кесил бир фикр айтиш қийиндир.

Уйғур адабиётида «Хамса» достонлари билан боғлиқ ҳолда ишланган манзумалардан яна бири «Шоҳ Баҳром ва Дилором» асаридир. Ғарибий ижодининг маҳсули бўлган бу асар яратилиш даври, йилига кўра эмас, балки «Хамса» достонларининг жойлашиши изчиллигини кўзда тутиб, «Лайли ва Мажнун» достонларидан кейин таҳлилга тортилмоқда.

Истеъдодли уйғур шоири Турди Ғарибий XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Кошғарда Зухриддинбек ҳокимлик қилган йиллари нашъу намо топган адабий муҳитнинг кўзга кўринган намояндаларидан бири сифатида танилган эди. Маълумки, бу доирада Абдурахим Низорий ва Наврўзхон Зиёийлар ҳам фаолият кўрсатганлар. Зухриддинбек Кошғар адабий муҳитининг равнақини кўзлаб унга Низорий ва Зиёийларни тортар экан, шу сирада Ғарибийга ҳам мурожаат этган. Уйғур адабиётшунослигида айтилишича, Ғарибий Зухриддинбек томонидан даъват этилганга қадар ҳам ўзининг юқори ижодий салоҳияти билан танилган шоир эди. Турди Ғарибий уйғур адабиётида дастлаб «Шоҳ Баҳром ва Дилором» ҳамда «Китоби ғариб» асарлари билан машҳурдир. «Шоҳ Баҳром ва Дилором»

достони Навоий «Хамса»сидан ўрин олган «Сабъаи сайёр» анъанаси асосида яратилган бўлиб, бу ҳол Ғарибийнинг Шарқ адабиёти, Шарқ «Хамса»чилиги сирру-асрорларини яхши билганлигини, ўша услубда асарлар ёзишга ўзида ишонч ҳосил қилган ижодкор эканлигини кўрсатади. Ўз навбатида Ғарибийнинг бу достони Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»лари билан бир қаторда уйғур адабиётида хамсачиликка бўлган рағбатнинг нечоғлиқ кучайганлигини ҳам кўрсатар эди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонининг яратилиш вақти ҳақида уйғур адабиётшунослигида турлича фикрлар мавжуддир. Аввало, ушбу достоннинг Низорий достонлари билан бир вақтда, яъни 1741-42 йилларда яратилган деган фикрнинг илмий ишларга сингиб кетганлигини айтиш керак. Шу муносабат билан Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонининг ёзилган даврини 1741-42 йиллар деб кўрсатган М.Ҳамраевнинг фикрига эътироз билдирган эди. Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором»нинг хотимасида ўрин олган Ғарибийнинг ҳаётига оид айрим лавҳаларга таяниб, достоннинг 1941-42 йиллардан анча илгари яратилганлигини иддао қилади. Б.Аршиддиновнинг қайд қилишича, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонинг на муқаддимасида, на хотимасида шоир дунёнинг бевафолиги, ўз ҳолатининг ночорлиги ҳақидаги айрим қайдларни келтириш билан чекланади. Муаллифнинг «Шоҳ Баҳро ва Дилором»дан кейин ёзилган «Китоби ғариб» асарида эса Зухриддинбекка муносабат яққол қайд қилинган. Демак, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» шоирнинг илгариги йиллар ижодининг маҳсулидир. Ғарибий бу достонини ёзиб китобхонлар ўртасида танила бошлаган йилларда шоирнинг истеъдодини пайқаган Зухриддинбек уни ўз ҳимоясига олган ва оқибатда «Китоби ғариб» яратилган эди³¹. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонидан хабардор бўлган Низорийнинг «Хамса»нинг «Сабъаи сайёр»дан олдинги достонларига мурожаат қилишнинг сабабларидан бири шу бўлса керак.

Илмий адабиётларда Ғарибий ва унинг достонларига жуда кам эътибор берилганлиги кўзга ташланади. Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонига оид тадқиқотлар жуда сийракдир. XIX аср уйғур достонларига бағишланган айрим илмий ишларда «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонига ҳам тўхтаб ўтилган ҳоллар мавжуд албатта. Шу жиҳатдан, Б.Аршиддиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида достон жанри» монографиясидаги фикр-мулоҳазалар, Ғарибий достонининг Навоий «Сабъаи сайёр»и билан дастлабки муқоясалари бўйича хулосалар китобхонни баҳсга тортиш жиҳатидан муҳимдир³². «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асари ва Мухлисовнинг «Асрлар ва асарлар» монографиясида ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором»га «Муҳаббат достонлари» сирасида тўхтаб

³¹Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийитиде дастан жанри.Алмута, Наука, 1988. — 44 — 45 — б.

³² Ўша ерда. — 129, 140 — 148 — б.

ўтилади³³. Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достони махсус тадқиқ этилган эмас. Унинг ҳозирги нашрлари ҳам амалга оширилмаган.

Ғарибий ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонида Навоий «Сабъаи сайёр»ининг сюжети, образларига таянгани ҳолда, қўшимча манбалар юзасидан иш кўриб, талайгина янгича талқинлар беришга эришади. Маълумки, Навоий достони Баҳром Гўр ва Дилором ўрталаридаги севги саргузаштига бағишланади. Тарихан маълумки, Баҳром Эрон шоҳлари сулолаларидан сосонийларга мансуб бўлиб, унинг подшоликдаги идора усули, қулон овига ниҳоятда ўчлиги ва ниҳоят гўзал Дилором билан ишқий можаролари жуда кўп ривоят ва афсоналарнинг юзага келишига сабаб бўлган. Баҳром Гўр ҳикояти Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си таркибида ҳам мавжуд. Ушбу мундарижа жиҳатидан ранг-баранг манбаларни Ганжавий илк дафъа катта мустақил дoston сифатида ишлаб чиқди. Баҳром ва Дилоромнинг қолипловчи саргузаштномаси таркибида етти ҳикоянинг берилиши Низомийнинг асар устидаги кашфиётдир.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ўзигача бўлган анъаналарни давом эттиради. Айни пайтда, «Сабъаи сайёр» туркий тилидаги биринчи «Баҳромнома»дир. Шунга кўра ҳам у деярли барча туркий халқлар ўртасида жуда кенг тарқалди. Янги-янги асарларга мавзу бўлди. Уйғур адабиётида ҳам Навоий «Хамса»си мавзулари қаламга олинган асарлар пайдо бўла бошлади. Шундай олижаноб ишга қўл урганлардан бири Турди Ғарибий эди. Шу тарзда уйғур «Баҳромнома»сининг илк асари Ғарибий номи билан боғланиб қолди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» асарининг Навоий достонига асосланганлиги адабиётларда кўп мартаба қайд қилинганлиги маълум. Дарҳақиқат, Ғарибий «Сабъаи сайёр»дек кенг камровли бир асарни ўзи ўрганган қўшимча манбалардан ҳам истифода этган ҳолда уйғур китобхонига етказиб беришни кўзда тутган. Лекин шу нарсани ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Ғарибий ҳеч қачон асардан асар яратишдек жўн ва осон йўлдан борган эмас. Улуғ Навоийнинг «Сабъаи сайёр»даги ғоявий нияти ва унга мувофиқ талқинларнинг моҳиятини бутун нозикликлари билан идрок этиш ва уларни шарҳлаб беришнинг ўзи катта истеъдод талаб қилади. Турди Ғарибий бу масалага бир ижодкор сифатида ёндошади. Б.Аршидинов тўғри таъкидлаганидек, Навоий ўз достонини яратиш олдида мурожаат этган манбаларни ҳам Ғарибий ўз имкони доирасида кўздан кечиришга ҳаракат қилади.

Катта салтанат эгаси бўлган Баҳром овга ниҳоятда ўч эди. Кунлардан бирида шоҳ овга чиқар экан, йўл устида Чин манзилидан келаётган сураткаш Моний билан учрашади. Монийнинг қўлида Чинда яшайдиган бир тожирнинг қарамоғида бўлган Дилором исмли

³³ Мухлисow Ю. Эсирлэр ва эсэрлэр. — Алмута, Наука. 1973. — 77 — б.

гўзалнинг сурати бор эди. Моний шу суратни Баҳромга кўрсатиш ниятида йўлга чиққан эди. Саҳродаги учрашув айна муддао бўлиб чиқади. Баҳром сурат билан танишар экан, унда сиймоси акс этган қизга ошиқ бўлиб қолади. Монийнинг айтишича, тожир Дилоромни ҳавас қилган киши Чиннинг бир йиллик хирожини тўлаш билан унга восил бўлиши мумкинлигини эълон этган. Бу хабарни эшитган Баҳром Дилором учун жаҳон молини ҳам беришга тайёрман, деб онт ичади.

Навоий достонидаги кейинги эпизодларда руҳий дунёси мусаффо, ташқи латофати ҳаммани ҳайратга солгудек гўзал, айна замонда, катта санъат соҳиби бўлган Дилоромнинг Баҳром билан ҳаёти тасвирларига дуч келамиз. Баҳром ўзининг ов сафарларидан бирига Дилоромни ҳам олиб чиқади. Шу ов вақтида кутилмаган воқеа рўй беради. Баҳром кийик, қулон ови билан машғул экан, Дилоромга ўзининг бу бобдаги маҳоратини намойиш этмоқчи бўлади. Лекин ҳа деганда, Дилоромдан мактов сўзларини эшита олмайди. Шунда Баҳром бирдан ўзгаради ва унда муҳаббат соҳиби Баҳромнинг эмас, балки шоҳ Баҳромнинг қиёфаси пайдо бўлади. У жаҳолат устида Дилоромни ўлимга ҳукм этади. Саҳрога чиқариб ташланган Дилором ўзининг тадбиркорлиги билангина ўлимдан кутилиб қолади. Баҳром жаҳлдан тушгандан кейин ўзининг қилмишига пушаймон бўлади. Дилоромдан айрилиқ уни кундан кунга заифлаштириб борар эди. Навоий бу эпизодларда кишидаги севги ҳисларининг нақадар катта қудратга эга бўлишини кенг тасвирлашга ҳаракат қилади.

Шу ўринда Баҳром учун турли ранглардаги қасрларнинг қурилиши, уларда шоҳнинг ҳикоялар тинглаши ва ниҳоят энг сўнгги сайёҳ ҳикояси орқали Дилоромдан хабар топиш воқеалари берилади. Лекин улар ўртасидаги тотувлик, бахтиёрлик узок давом этмайди. Ов сафарларидан бирида Баҳром, Дилором ва уларнинг аъёнлари ботқоқликда ҳалок бўладилар.

Навоийнинг ўз салафларидан фарқли равишда асар устидаги ижодий иши бутун ҳикоя давомида англашилиб туради. Шулардан бири ва айтиш мумкинки, энг муҳими, Навоийнинг «Сабъаи сайёр»ида қолипловчи Баҳром ва Дилором ҳикояти таркибидаги ҳикоятларнинг бир-бири билан ички мазмун жиҳатидан боғланиб бориши ва охирги ҳикоянинг бевосита Баҳром саргузашти билан уйғунлашиб кетишидир³⁴. Баҳром шу ҳикоя воситасида Дилоромдан хабар топади.

Истеъдодли уйғур шоири Баҳром ва Дилором қолипловчи ҳикоясини, унинг таркибида келган етти саргузаштномани сақлаб қолади ва бутун асар давомида ғоявий нияти асосидаги янги ўрни билан ижодий талқинларни бера боради. Жумладан, Ғарибий ўз достонида Баҳром образида мавжуд салбий хусусиятларни тасвирлашга алоҳида аҳамият берган. Навоий одам

³⁴ Ҳасанов С. Роман о Баҳраме. — Т., 1988. — С.70.

кунига бориб ўлимга юз тутди. Шунга кўра ҳам одамзод ўзидан кейин яхши ном қолдиришга одат қилиши керак, деган фикрга урғу беради. Ғарибий ўз достонида Баҳром образи мисолида киши ҳаётда ўзининг ножўя ишлари, ножўя ҳулқ-атвори билан ўзини ўзи ёмон отликқа чиқаради. Ҳатто ўлимини яқинлаштиради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, ўз ўлимини ўзи таъмин этади деган талқинга диққатини тортади.

Шарқ адабиётида мамлакат тақдири учун жавобгар бўлган шохнинг маънавий дунёси масаласи ҳамма вақт биринчи даражали муаммолардан бири бўлиб келди. Низомий «Хамса»си дostonларидан ўрин олган Хусрав Парвез, Баҳром ва Искандар каби қатор образларда шу маънавий масалани кўяди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоди билан маънавий баркамолликнинг энг юксак намунасини яратади ва уни беқарор, худбин, жоҳил Хусравга қарама-қарши қўяди. «Сабъаи сайёр»да эса бу масала бутун жиддийлиги билан қўйилган. Навоийнинг эътиқодича, шох оллоҳ томонидан инсоният жамиятига низомшунос сифатида тайин этилган. У адолат мезонини маҳкам тутиши керак. Майда-чуйда ишлар билан ўралашиб қолмаслиги даркор. Баҳромда эса бу фазилатларнинг бири мавжуд, яна бири батамом йўқдир. Достонда қолипловчи ҳикоя доирасида келтирилган ҳикоятларнинг ҳаммаси Баҳромнинг кўзини очишга хизмат қилиши керак эди. Ғарибийга Навоий достонида илгари сурилган ана шу ғоявий ният ниҳоятда маъқул тушган эди. У «Шох Баҳром ва Дилором» достонини яратар экан, анъанадан ижодий фойдаланиб, ўта жаҳолатпараст шох образини гавдалантирмоқчи бўлади ва бинобарин Баҳром образидаги салбий хусусиятларни кучайтириб талқин этиш йўлини тутди.

Достонда Баҳром образини кўпроқ салбий сифатлар билан тасвирланиши «Шох Баҳром ва Дилором»нинг Ғарибий томонидан унинг Зухриддинбек саройига келмасидан анча илгари ёзилганлигини тасдиқ этувчи муҳим бир далилдир. «Шох Баҳром ва Дилором» достонида Кошғарда Зухриддинбек ҳокимиятигача бўлган давр подшоларининг мустабид идора усулига қарши норозилик оҳанглари яққол сезилиб туради.

Ғарибий айш ишратга, овга, айникса, майхўрликка ўч баҳром образини яратар экан, уни одамларнинг, хусусан подшоларнинг ўтмиш ҳаётидан ҳам, бугунидан ҳам ўрнатқ олишини истади. Шу маънода «Шох Баҳром ва Дилором» қолипловчи ҳикоя ичидаги ҳар бир афсона шохга қаратилган бир пандномадек вазифани адо этади. Савдогар Аҳи ва Шаҳзода Фарруҳ ҳақидаги биринчи ҳикоя шу маънода катта аҳамият касб этади. Ғарибий бу ҳикоя баёнида Навоийдан айрим чекинишларгагина йўл қўяди. Зайд саргузаштига бағишланган иккинчи ҳикояда эса Ғарибий бу ҳийлагар, товламачи, кўз бойлоғич кишини янада айёрроқ қилиб кўрсатишни мақсад қилиб қўйган. Зайд қилаётган ишларини шундай усталик билан амалга

оширадики, подшо ҳақиқат қаердаю қабоҳат қаердалигини ажратолмай қолади. Мезон ҳудудини йўқотган шоҳнинг инқироzi аниқ эди. Ҳикоя якунида Ғарибий шоҳларга, жумладан, Баҳромга теvarак-атрофдагилардан ким нажоткору ким хиёнаткорлигини донишмандлик билан ажратиb олиш ҳақида ўғит бермокчи бўлади. Шу тарзда Ғарибий дostonнинг асосини ташкил қилган барча ҳикояларнинг мавзу ва сюжет чизигини асосан сақлаb қолгани ҳолда, уларнинг ҳар бирида ўзгача талкинлар беради. Бу ҳолни Меҳр ва Сухайл ҳақидаги бешинчи ҳикояда ҳам, Муқбил ва Мудбир саргузаштномаси ҳақидаги олтинчи ҳикояда ҳам кузатиш мумкин. Б.Аршидинов ўзининг юқорида эслаб ўтилган «Уйғур классиклари ижодида дoston жанри» деб атаган монографиясида Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором»ига ҳам тўхтаб, Навоий ва Ғарибий дostonларини қолипловчи ҳикоядан бошлаб унинг таркибидаги ҳикоятларгача кузатган бўлади ва ўз диққатини уйғур-ўзбек адабий алоқалари самараларини кўрсатишга эмас, балки кўпроқ Ғарибий дostonининг оригиналлик хусусиятларини кўрсатишга қаратади¹. Агар синчков олимимиз катта илмий кузатиш билан олиб борган тадқиқотида Ғарибий дostonининг мавзу ва сюжет жиҳатидан Навоий «Сабъаи сайёр»и билан алоқали нуқталари ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашганда, икки адабиёт, икки адиб ижодлари ўртасидаги алоқалар тарихининг яна бир қатор саҳифалари ёритилган бўлур эди. Зотан, «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» китобида Ғарибий «Навоий асарининг руҳини ўз даврига мослаштириб, ўз замонаси билан боғлаб беради»², деб айтиладики, шу хулосанинг ўзи «Сабъаи сайёр»дан илҳом олган уйғур шоири унга ижодий ёндашгани ҳолда, ўз замонаси орзу-умидларини юксак даражадаги бадиият билан ифодалаб берган янги бир асар яратиб берди, демак эди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonи 5008 байтдан иборатдир. Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonи эса 3900 байтни ташкил қилади. Шу далилнинг ўзи Ғарибийнинг Навоий дostonига ижодий ёндашганлигини, анъанавий мавзу ва сюжетни ўзича, ўз қарашлари асосида қайта қаламга олганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonини ҳам кўзда тутганда уйғур адабиётида Шарқда машҳур «Хамса»нинг учта дostonи пайдо бўлди.

¹ Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийитидэ дастан жанри. — Алмута, Наука, 1988. — 141 — б.

² Уйғур эдебиятининг қисқичэ тарихи. — Алмута, Наука, 1983. — 148 — б.